

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI
İKTİSADİ GELİŞME VE ULUSLARARASI İKTİSAT
BİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

TURİZM SEKTÖRÜNÜN EKONOMİK
BÜYÜMEYE ETKİSİ: AZERBAYCAN ÖRNEĞİ

Günel SAFAROVA

2501171727

TEZ DANIŞMANI

Doç. Dr. Barış KABLAMACI

İSTANBUL – 2022

ÖZ

TURİZM SEKTÖRÜNÜN EKONOMİK BÜYÜMEYE ETKİSİ: AZERBAYCAN ÖRNEĞİ

GÜNEL SAFAROVA

Turizm sektörü, ülkelerin ekonomik kalkınmalarına katkı sunan sektörlerden biridir. Bu amaçla ülkelerin kaynaklarını kullanma, turizm faaliyetlerini canlandırma, tesisler kurma, turizm türlerini artırma, geliştirme ve yararlanma haline getirebilecek ölçüde çalışmaları yapma gibi birtakım politikalar/stratejiler, turizmi ekonomik büyümelere katkı sunabilecek bir konuma taşımaktadır. Bu nedenle politikaların doğru olmasının ve işlerlik kazanmasının ana işlevi, ekonomik büyümeyi aynı oranda etkileyebilecek unsur olmasıyla dikkate alınmaktadır. Araştırma kapsamında Azerbaycan üzerinden turizm sektörünün ekonomik büyüme üzerindeki etkisinde geliştirici turizm faaliyeti ve buna bağlı uygulamalar incelenmiştir. Buna göre turizm çeşitlerine bağlı kalınarak politikaların işlev kazandığından bahsedilebilmektedir. Azerbaycan'ın turizm potansiyeli olarak belirtilebilecek turizm çeşitleri arasında sağlık, tatil, plaj, dağcılık ve yayla turizmi gibi farklılıklar baz alınarak süreçlerin iyileştirilmesi gerekmektedir. Diğer bir ifadeyle ise turizm faaliyetlerinde yaşanabilecek gelişmelerde potansiyelin turizm profillerine göre olması gerekmektedir. Günümüzde turizm faaliyetlerinde bu yaygınlaşma ve iyileşme Azerbaycan için ifade edilse de henüz istenilen düzeyi yakalayamadığı belirtilebilmektedir. Bu yönde yapılan çalışmalar ve Azerbaycan'ın bağımsızlık sonrasındaki politikaların henüz istenilen düzeyi yakalamaması, ülkedeki kaynakların yeterlilik taşınamasına ortam hazırlamaktadır. Bu amaçla araştırma sonucu baz alınarak Azerbaycan için bu konular kapsamında iyileştirici çalışmaların artırılması yorumu geliştirilebilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Turizm, Turizm Sektörü, Ekonomik Büyüme, Azerbaycan

ABSTRACT

THE EFFECT OF TOURISM SECTOR ON ECONOMIC GROWTH: THE CASE OF AZERBAIJAN

GUNEL SAFAROVA

The tourism sector is one of the sectors that contribute to the economic development of countries. For this purpose, some policies/strategies such as using the resources of the countries, revitalizing tourism activities, establishing facilities, increasing the types of tourism, developing and making studies to the extent that it can be used, carry tourism to a position that can contribute to economic growth. For this reason, the main function of the correctness and functioning of the policies is taken into account as it is the factor that can affect economic growth at the same rate. Within the scope of the research, improving tourism activity and related practices in the effect of the tourism sector on economic growth through Azerbaijan were examined. Accordingly, it can be said that the policies gain a function by adhering to the types of tourism. The processes should be improved based on the differences such as health, holiday, beach, mountaineering and highland tourism among the tourism types that can be specified as the tourism potential of Azerbaijan. In other words, the potential for developments in tourism activities should be according to tourism profiles. Today, although this expansion and improvement in tourism activities is expressed for Azerbaijan, it can be stated that it has not yet reached the desired level. The studies carried out in this direction and the fact that Azerbaijan's post-independence policies have not yet reached the desired level are preparing the environment for the resources in the country to not be sufficient. For this purpose, based on the results of the research, an interpretation of increasing remedial studies can be developed for Azerbaijan within the scope of these issues.

Key Words: Tourism, Tourism Sector, Economic Growth, Azerbaijan

ÖNSÖZ

Turizm, ülkelerin gelişmelerinde aracı yere sahip olan unsurlardan ve gelişmelerden biridir. Turizmin gelişmişliği ile ülkelerin ekonomilerinde iyileşme de aynı ölçüde önemlidir. Buna göre turizm, sadece insanların kendi hayatlarına yönelik gezileriyle sınırlı değildir. Aynı zamanda ekonomik büyümeye olan etkileriyle de bir gelir aracına katkı sunmaktadırlar. Araştırma özelinde bu ekonomik katkılar, Azerbaycan örneği üzerinden incelenmiş, etkileri açıklanmaya çalışılmıştır. Bu amaçlar doğrultusunda araştırma kapsamı tamamlanmıştır.

Araştırmada, turizm sektörünün ekonomik büyümeye etkisi incelenmiştir. Turizmin önemine ekonomik açıdan bakılarak çalışmanın titiz bir şekilde yürütülmesine özen gösterilmeye çalışılmıştır. Bu çalışmanın hazırlanmasında emeği geçen değerli danışman hocam Doç. Dr. Barış KABLAMACI'ya tecrübeleri ve bilgi birikimi ışığında tezime yapmış olduğu katkılar ve yol göstericiliği nedeniyle sonsuz teşekkürlerimi iletmekteyim. Ayrıca yüksek lisans sürecimde kendilerinden pek çok şey öğrendiğim Prof. Dr. Dünder Murat DEMİRÖZ ve Doç. Dr. Emine TAHSİN hocalarıma desteğini benden esirgemeyen değerli arkadaşım Yunis DEDE'ye diğer yandan çalışma sırasında destekleriyle yanımda olan annem Elgülnara SAFAROVA'ya kız kardeşim Günay SAFAROVA ve doktorum Aygun MAMMEDOVA'ya da teşekkürlerimi sunarım.

Günel SAFAROVA
İSTANBUL, 2022

İÇİNDEKİLER

ÖZ	ii
ABSTRACT	iii
ÖNSÖZ.....	iv
TABLolar LİSTESİ.....	vi
GRAFİKLER LİSTESİ	vi
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

EKONOMİK BÜYÜME KAVRAMI VE KAPSAMI

1.1. Ekonomik Büyüme Kavramı	5
1.2. Ekonomik Büyüme Ve İlişkili Faktörler	8
1.3. Turizme Dayalı Büyüme Hipotezi	11
1.4. Ekonomi Temelli Turizm Büyümesi	17

İKİNCİ BÖLÜM

BAĞIMSIZLIK SONRASI AZERBAIJAN EKONOMİSİNİN GENEL GÖRÜNÜMÜ

2.1. Azerbaycan Ekonomisinin Makroekonomik Durumu	24
2.1.1. 1991-1994	25
2.1.2. 1995-2003	26
2.1.3. 2004 ve Sonrası	28
2.2. Ekonomik İstikrarı Sağlamak İçin Geliştirilen Politikalar Ve Amaçlar	31

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

AZERBAIJAN EKONOMİSİNDE TURİZM SEKTÖRÜNÜN ÖNEMİ

3.1. Turizm Sektörünün Yapısal Özellikleri.....	36
3.2. Turizm Çeşitleri	39
3.3. Azerbaycan Üzerine Yapılan Turizm Sektörüne Dair Literatür	43
3.4. Azerbaycan Ekonomisinde Turizm Sektörünün Tarihsel Gelişimi	45
3.4.1. Ekonomik Büyüme Stratejisi ve Alternatifi Olarak Turizm	48
3.5. Azerbaycan'da Turizmin Mevcut Durumu Ve Potansiyel Etkileri.....	50
SONUÇ.....	61
KAYNAKÇA.....	64

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo 2.1: Bağımsızlık sonrası ilk dönemde Azərbaycan'ın istihdam göstərgələri və yapısal dəyişim	26
Tablo 2.2: Azərbaycan GSYİH içindəki turizm sektöürü payı	28
Tablo 2.3: Azərbaycan enflasyon oranları	29
Tablo 3.1: Azərbaycan'a gələn turistlərin səyahət harcamaları	52
Tablo 3.2: Azərbaycan'ın uluslararası turist sayısı dağılımı	56

GRAFİKLER LİSTESİ

Grafik 1.1: Uluslararası turizmi gerçekleştiren kişi sayısı.....	13
Grafik 1.2: En fazla turist ağırlayan ülkeler.....	14
Grafik 1.3: Uluslararası turizm harcamasını en fazla yapan ülkeler	15
Grafik 1.4: Turizm gelirini en fazla elde eden ülkeler	16
Grafik 1.5: Azerbaycan’da Uluslararası Turizm Gelirleri (%toplam ihracat)	18
Grafik 2.1: Ekonomik büyüme göstergesi	30
Grafik 3.1: Azerbaycan’da seyahat ve turizmin GSYİH içindeki payı	49
Grafik 3.2: Azerbaycan’da seyahat ve yolcu taşımacılığında toplam harcama	53
Grafik 3.3: Azerbaycan’da seyahat taşımacılığında toplam harcama	53
Grafik 3.4: Azerbaycan’a gelen turist sayısı.....	58
Grafik 3.5: Azerbaycan’da yurtiçi konaklama detayları.....	58

GİRİŞ

Ekonomik büyüme, başarılı ve devamlı bir unsur olarak geliştirilmesi gereken büyüme dinamiklerinden biridir. Ülkeler uzun dönemli çalışmalar yapmalı ve sektör odağında düşünerek faaliyetleri desteklemelidir. Ekonomik büyüme ve etkileri, ülke stratejisi doğrultusunda da değişiklik gösterebilmektedir. Ancak bu konu özellikle de küreselleşme ile beraber etkisini artırmıştır. Özel (2012: 63) tarafından vurgulandığı üzere ekonomik büyüme, teknolojik gelişme ya da beşeri gibi birçok faktör üzerinde durularak etkisinin artırılabilceği büyümelerdendir. Ancak çeşitli düzeyde ekonomik büyüme teorileri içerisinde yer alan unsurlar, ülkelerin küreselleşmeyi hedefleyen çalışmalara dayalı stratejiler geliştirdiği üzerinden vurgulanabilmektedir. İçsel ve dışsal büyüme teorilerinin yeri ve önemi bu doğrultuda fazladır.

Ekonomik büyüme üzerinde etkisi olan sektör gruplarından biri turizmdir. Bu sektöre yönelik çalışmalar, yatırımlar ile beraber artmıştır. Ülkelerin dünya genelinde etkin bir yer kazanmaya ilişkin stratejileri, temelde bu konularla beraber daha önemli bir forma ulaşmıştır. Turizm sektörüne yapılan yatırımların birincil düzeyde dinamikleri, ekonomi amaçlı olmasıdır. Turizm sektörü, ekonomik problemlerin yaşandığı süreçlerde önemli katkı sağlamaktadır. Önemli bir döviz girdisinin olmasına ilişkin dikkate alındığında ekonomi üzerindeki etkilerinin fazla olduğu belirtilebilir. Ancak bunun yanı sıra, aynı zamanda turizm sektörünün kriz dönemlerinde, ileriye yönelik olumsuz etkilere maruz kaldığından bahsedilebilmektedir. Dolayısıyla ekonomik krizlerin olduğu dönemlerde turizm faaliyetleri azalmaktadır.

Turizm sektörünün, ülkelerin gelişme dinamikleri içerisinde önemli yere sahip olduğu bilinmektedir. Buradaki gelişmeler kapsamında, ülkelerin ilk ve öncelikli olarak turizme yönelik yatırımları desteklemesi gerekmektedir. Çımat ve Bahar (2003: 1-2) tarafından da ifade edildiği üzere, ülkelerin turist sayısı, turizm geliri, turist başına yapılan harcamaları, turizmin mili gelir içindeki yeri, ihracat ve toplam yatırımlar gibi konularla ilişkili düzeyde etkili faaliyetleri desteklemesinin önem arz ettiğini göstermektedir. Buna göre turizm odaklı birtakım değerlendirmeler açısından ekonomik kapsamda faaliyetler de dikkate alınmaktadır. Burada asıl olan işlev,

ekonomik büyümede önemli katkısı olan turizm sektörünün etkinliğini artırmayı hedeflemektedir.

Günümüzde turizm sektörü, ülkelerin ekonomik büyümelerine yönelik katkısı ile ön plana çıkmaktadır. Geçmiş dönemlerde de etkili unsurlardan biri olan turizmin özellikle de havacılık sektöründe yaşanan gelişmelerle bağlantılı olarak önemli bir boyut yakaladığından bahsedilebilmektedir. Bu gelişmenin sonucunda ülkeler, turizm etkisi ve ekonomik büyümeye olan sonucu çerçevesinde stratejik adımlar atmaya, yoğun ilgi göstermeye başlamışlardır. Yıldız (2011: 54) çalışmasında aktarıldığı üzere 2011 yılında Dünya Turizm Örgütü'nün turizm gelirlerine ilişkin yorumu, 2020 yılının sonunda 2 trilyon dolar olacak şekilde etkileyeceği üzerine geliştirilmiştir. Ancak bu değerlendirmelerin yanı sıra turizm sektöründe önemli gelişmeler, özellikle de 2017, 2018 ve 2019 yıllarında yaşanmıştır. TÜSİAD (2019: 9), Dünya Turizm Örgütü'nün 2019 yılında yaşanan turizm gelirlerinin 2018 yılına oranla %5,6'lık bir artış gösterdiğini aktarmıştır. Dolayısıyla son zamanlarda yaşanan gelişmelerle paralel olarak turizmin güçlü bir büyüme gösterdiği belirtilebilmektedir. Örneğin havacılık sektörü çalışmalarının artması ve yapılan yatırımlar, dünya genelinde turizm türlerini de artıran faaliyetlere ortam hazırlamıştır. Turizm çeşitlerinin de her geçen gün artırımının sağlanması odaklı yapılan çalışmalar ve yatırımlar ile beraber, ziyaretçi sayılarında da artışlar gözlemlenmiştir. Turizm çeşitleri bu konular içerisinde önemli bir yer tutmaktadır. Örneğin Kördeve (2016: 51-55) tarafından da ifade edildiği üzere sağlık turizmi, Türkiye gibi bazı ülkelerde önemli bir gelişme kaydetmiştir. Hindistan, Tayland, Singapur gibi ülkelerde de bu yönde çalışmalar yaygındır. Buna göre belirtilebilir ki, ülkelerin turizm yatırımları, mevcut olanakların ve kaynakların değerlendirilerek geliştirildiği bir form özelliğini taşımaktadır.

Turizm sektörünün ekonomik büyümeye yönelik etkileri açısından değerlendirmelerin yapılacağı bu çalışma kapsamında Azerbaycan incelenecektir. Azerbaycan'ın turizm sektörü içerisindeki yerine ekonomik büyüme çerçevesinde odaklanıldığında, Novruzov (2018: 31) tarafından ifade edildiği üzere, tarihsel kapsamda turizm faaliyetinin 1936 yılında Bakü'de turizm kampı ile beraber geliştirildiği belirtilmektedir. Burada ise özellikle de turizmin günümüze kadar önemli

alışmalar ve gelişmelere tabi tutulduğu vurgulanabilir. Turizm alanında kapsamlı çalışmaları yapma ve durum analizinde bulunmaya ilişkin faaliyetler, turist yollarının yapılması ve belirli faaliyetlerin geliştirilmesine ilişkin yaşanmıştır. Ekonomik büyümeye ilişkin katkılara bağlı kalınarak bu çalışmalar, önemli bir yer tutmaktadır. Çünkü Seferov ve Hesenov (2006: 255) alışması doğrultusunda da incelendiği üzere, turizm potansiyeli açısından zengin ülkeler konumundadır. Burada turizm faaliyetleri ise, genelde dinlenme yeri olarak tercih edilmiş ve zengin mineral suları, tarih hazinesi ile dikkat çeken yer hline gelmiştir. Buna göre temel olarak yapılan ilişkilendirmeler, mevcut kaynakları ekonomik açıdan değerlendirmeyi önemli bir konu hline getirmiştir. Ülkenin stratejik düzeyde incelediği ve geliştirdiği konular da bu yönde belirtilebilmektedir. Bunun nemi Azerbaycan açısından mevcut kaynakların yerine bir alternatif olarak geliştirilen stratejilerle değerlendirilebilmektedir. Çünkü petrol kaynakları ile zengin olan Azerbaycan, zamanla bu kaynakların tükenmesi sorununa bağlı olarak mevcut kaynakları iyileştirme arayışına yönelmektedir. Turizm sektörü de bunlardan biri olarak kabul edilebilmektedir. Uzun dönemli etkiler incelendiğinde, genel bağlamda turizm sektörünün, kaynakları verimli kullanmak amacıyla iyileştirildiği ve bunun da öncelikle havacılık sektöründe yapılacak iyileştirmelerle birlikte elde edilebileceği vurgulanabilmektedir. Buna göre araştırma kapsamında Azerbaycan'ın turizm sektörü açısından yapılan çalışmaları ve ekonomik büyümeye olan katkıları incelenecek olup, burada 2014-2019 yılları arasındaki gelişmelere değinilecektir. Bu çerçevede araştırma genelinde, Azerbaycan'da son zamanlarda yaşanan gelişmelerin, turizm sektörüyle bağlantısı üzerinde durulacaktır.

İfade edilenler çerçevesinde, turizm sektörünün ekonomik büyüme üzerindeki etkisi, Azerbaycan lkesi kapsamında değerlendirilecektir. Bu doğrultuda öncelikle literatür araştırması yapılacaktır. Araştırmanın ilk bölümünde, ekonomik büyüme ve kapsamı incelenecektir. Buna göre ekonomik büyüme eşitleri ve bu büyümenin ülke nezdindeki potansiyelinin sonuçlarına bakılacaktır. Araştırmanın ikinci bölümünde, bağımsızlık sonrasında Azerbaycan'ın ekonomi politikalarına değinilecektir. Araştırmanın nc bölümünde ise turizm sektörü ve kapsamı incelenerek ekonomik büyüme odaklı stratejilerle turizm değerlendirmelerine tabi tutulacaktır. Araştırma bu kapsamda tamamlanarak ilişkili çalışmalar ve öncelikli olan gelişmeler bağlamında

turizm sektörünün ekonomik büyüme dinamikleri çerçevesinde değerlendirmesine odaklanılacaktır. Böylece mevcut kaynakların etkileri ya da ülkenin tükenmekte olan kaynaklarının sonucunda turizme odaklanması, ülke potansiyeli ve çalışmalarıyla bağlantılı düzeyde incelenecektir.

BİRİNCİ BÖLÜM

EKONOMİK BÜYÜME KAVRAMI VE KAPSAMI

Araştırmanın bu bölümünde, ekonomik büyüme incelenecektir. Ekonomik büyüme kavramına, ekonomik büyüme ile ilişkili faktörlere, turizm odaklı büyümeye ve ekonomik bazlı turizm büyümesine değinilecektir. Ekonomik büyümenin sonuçları ve etkisi ile ekonomik büyüme stratejilerinin önemi açıklanacaktır.

1.1. Ekonomik Büyüme Kavramı

Ekonomik büyüme kavramının önemi ve kapsamı, ülkelerin gelişmişlikleri ile bağlantılı olarak dikkate alındığında, bazı bölgelerin daha çok gelişmesi sonucunda sistemli bir çalışma yapmanın önemli olduğunu göstermiştir. Ekonomik büyüme kuramları da bu doğrultuda geliştirilmiştir. Ekonomik büyüme kavramı, ekonomilerin bir üretken kapasitesi ve üretim hacminde büyümesidir. Burada büyüme dinamikleri ise kültürel, kuramsal, bilimsel ve teknolojik faktörler aracılığıyla sağlanmaktadır. Ülkelerin birtakım unsurlar ile ilişkili olarak dikkate aldıkları bu konular ve bu yönde yapılan çalışmalar, büyümenin de nasıl şekilleneceğini göstermektedir. Başka ifadeyle ülkelerin çalışmaları ve stratejileri, ekonomik büyümeyi de farklılaştırmaktadır (Uyan, 2019: 130).

Ekonomik büyüme, kişi başı reel hasıla artışları şeklinde belirtilebilmektedir. Ekonomik büyüme ve temelde sorunları, genel olarak uzun vadede etkisini göstermektedir. Makroekonomik anlamda ekonomik büyümenin göstergeleri, daha çok arza yöneliktir. Bu durum aynı zamanda üretim faktörlerindeki verimliliklerle de ilişkilendirilmektedir. Bu ise ülkelerin kaynaklarını etkin stratejilerle kullanabilmesi anlamına gelmektedir (Mahiroğulları, 2009: 4). Ekonomik büyümenin önemi üzerinde durulması, mevcut gelir farklılığını önlemek içindir. Bu açıdan ekonomik büyümeyi etkileyen faktörlerin kullanımının iyileştirilmesi ve geliştirilmesi amacına yönelim, ülkelerin stratejilerinde ve çalışmalarında artış göstermiştir. Bu teoriler çerçevesinde işgücü, doğal kaynaklar, fiziksel sermaye ve teknoloji gibi unsurlar, üretim faktörlerini büyüme üzerinde etkileyen nitelikler olarak belirtilebilmektedir. Bu amaçla yapılan çalışmaların ekonomik büyüme içerisindeki yerleri, kaynakları verimli kullanma

gerekliliğini ön plana çıkarmıştır (Koç ve Ata, 2012: 199-200). Ekonomik büyümenin önemi ve etkisi açısından ülkelerin stratejileri, verimli kaynak kullanımına kadar bağlı bir süreci takip etmektedir. Buna göre özellikle de yapılacak yatırımlar için bu konu, kaynakların ekonomik verimlilikleri hedeflenerek çalışmaları yapmayı önemli hale getirmektedir. Bu yönde geliştirilebilecek stratejiler, ekonomik büyüme hedefinin de daha etkin adımlarla sağlanmasına ortam hazırlamaktadır.

Ekonomik büyümenin belirleyici olan unsurları üzerine birtakım çalışmaların yapılması önemlidir. İstikrarlı bir büyümenin sağlanabilmesi açısından yapılabilecek faaliyetler, ekonomik bunalımlarla sekteye uğrayan süreçleri başarılı şekilde yönetme açısından önemli bir konudur. Ekonomik büyümenin göstergelerinin hem mikro hem de makro düzeyde yansıyan sonuçları açısından konu incelendiğinde de temelde bu tür gelişmelerin etkin izlenim bıraktığından bahsedilebilmektedir. Diğer ifadeyle bu yönde ilişkilendirilen çalışmalar, ekonomik büyümenin katkılarına yönelik incelemelerin oldukça kapsamlı olduğunu göstermektedir (Şiriner ve Doğru, 2005: 163).

Ekonomik büyümenin unsurları, ekonomik büyümede belirleyici faktörlerin bilinmesini ve geliştirilmesini gerektirmektedir. Alper (2019: 221) tarafından bu konuyla bağlantılı çalışma, ulusal ekonomilerde refah düzeyinin artırılması açısından ekonomik büyümenin önemli sonuçları yansıttığı vurgulanmıştır. Noyan Yalman (2010: 10) tarafından vurgulandığı üzere, ülkede üretim kapasitelerinin artımını sağlayabilecek kaynakların, belirleyici büyüme etkenleri şeklinde iyileştirilmesi önemlidir. Yatırımlardan ve teknolojik gelişmelerden, verim alınabilecek şekilde etkin düzeyde çalışmaların geliştirilmesi/iyileştirilmesi, ülkelerde önemli değerlendirmedir. Bu doğrultuda yapılabilecek çalışmaların ve potansiyellerin olumlu sonuçlandırılması konu çerçevesinde gözetilebilmektedir. Verimlilik ve iyileştirici düzeydeki faktörlerin potansiyelleri, kaynaklarla ekonomik büyüme ve verimlilik arasındaki ilişkiye dayalı bir sonuç yansıtmaktadır.

Ekonomik büyümelerde özellikle ülkelerin kaynakları en verimli şekilde kullanması gerekmektedir. Aksi halde ekonomik büyümenin sonuçlarında olumlu bir etki gözlemlenememektedir. Kontrollü ekonomik gelişmeler ise genel bağlamda

ekonomik büyümeyi teşvik edici adımlardır (Günçavdı ve Küçükçifçi, 2012: 1-2). Ekonomik büyümenin, özellikle ülkenin büyümesiyle ilişkilendirilebilecek sonuçları ise, küresel ekonomide yansıtılan güç konumunda yer almaktadır. Bununla ilişkili bir değerlendirme ayrıca, Türkay ve Rasgelener (2015: 1) çalışmalarında da görüldüğü üzere, dünyanın bir bölgesinde yaşanan gelişmelerin, diğer bölgeleri aynı oranda etkilediğine yönelik yapılabilir. Dolayısıyla ülkelerin küresel bir etki yaratmalarında da bu tür durumlar önemli unsurlar olarak görülebilmektedir.

Ekonomik büyümede dışsal ekonomik büyümenin amaçlanması da küresel bir boyut yakalanması açısından gereklidir. Örneğin teknolojik gelişmelerin ekonomideki etkisi fazladır (Özel, 2012: 64). İçsel ekonomik büyüme, beşeri sermaye kaynaklarını içerisine dâhil eden bir büyümedir. Bu ise istihdam ile ilişkilendirilen etkileri ve sonuçları olan büyüme şekli olarak belirtilebilmektedir. Dışsal büyüme ile etkileşimi de baz alındığında, özellikle konu, içsel büyüme ile sağlanan gelişmelerin zamanla etkilerine bağlı şekillenecektir. Bu konuyla bağlantılı olarak Yardımcı (2006: 36-37) tarafından da ifade edildiği üzere içsel büyüme, sermaye birikimini hedef alan ve teknolojik gelişmeleri destekleyen faaliyetlerdir. Doğrudan ülke kaynaklarına işaret etmektedir. Bu gibi açıklamalar çerçevesinde ekonomik büyüme, kaynakların verimli kullanılmasına yönelik olarak hem dışsal hem de içsel ekonomik büyümede önemli sonuçlarına alınmasına katkı sunan bir boyut kazanmaktadır. Diğer yandan kaynaklar verimli şekilde kullanıldığında ekonomik büyüme, dengeli bir büyüme de yakalayan bir sonuç elde edecektir. Dengeli büyüme, hem üretim dinamiklerinde hem de tüketim süreçlerinde, sektörler arasındaki karşılıklı bağımlılıkları, orantılı bir şekilde gerçekleştirmeyi ifade etmektedir (Akad, 2012: 52). Bu büyümede karşılıklı bağımlılık, sektörlerin çıktılarına göre yaşandığı için büyümede denge, sektörlerin tamamında kurulmalıdır. Ekonomik kaynak israflarında karşı karşıya kalındığından da bahsedilebilmektedir. Dengeli büyümenin sağlanması takdirde sorunlarda azalmalar görülebilmektedir (Halıcı Tülüce, 2013: 30). Dengeli büyümede özel getirilerle sosyal getiriler arasında oluşan farkların ortadan kaldırılması açısından taleplerin yaratılması, muhtemel olan faaliyet kollarında yatırımlara yönelimin olması, yatırımlar açısından geniş ölçekte çalışmaların yapılması gibi konular önemlidir. Kârsız olan çalışmaların da kârlı şekle dönüştürülmesi dinamikleri önemli birer unsurlardır (Akıncı, 2013: 107).

Bu büyüme şeklinde ekonominin bütün sektörlerde benzer düzeylerde büyümesinin gelişiminden bahsedilebilmektedir. Aynı şekilde denge, bütün durumlar için dikkate alınmaktadır (Dorbonova, 2011: 35). Buna göre kaynakların verimli kullanımı ve aynı şekilde değerlendirilmesi konuları önemli sonuçlar şeklinde algılanmaktadır. Çünkü bu durumun en önemli sonucu geleceksiz büyümeye neden olabilecek bir etki yaratımı olarak belirtilebilmektedir. Geleceksiz büyüme şeklinde doğal kaynakların tahribatı ve fiziki yıkımlara neden olan sonuçlar önemlidir. Nesillerin yaşam olanaklarını azaltıcı bir yere ve etkinliğe de sahiptir. Bu nedenle geleceksiz büyümenin önlenmesi üzerine yapılan çalışmalar fazladır. Geleceksiz büyüme, ülkelerin sürdürülebilir doğrultuda çalışma dinamiklerini geliştirerek önleyebilecekleri büyümelerdendir (Akıncı, 2013: 109).

1.2. Ekonomik Büyüme Ve İlişkili Faktörler

Ekonomik büyüme, ekonomi politikalarının amaçları arasında sürdürülebilir büyümeyi hedeflemekle birlikte, potansiyel büyüme oranını da artıran değere sahiptir (Alakbarov, Gündüz ve Erkan, 2018: 254). Ekonomik büyüme, temel dengeyi sağlama ve artırma dinamiklerinde önemlidir. Bu nedenle ülke ekonomisindeki büyüme, diğer ülkelerin büyüme farklılıklarındaki değerler gözetilerek iyileştirilmelidir. Burada ise dengeli büyüme için birçok faktör gözetilmelidir. Nüfusun büyüme oranı, kaynakların kullanım oranları, dış ticaret, teknolojik ilerleme gibi faktörlerle bağlantılı ekonomik büyüme konusu incelenmelidir. Eksik rekabet ve üretim yöntemlerinde belirlenenlerin genel olarak ekonomik büyüme üzerinde ne tür bir etki bıraktığı değerlendirilmelidir. Aynı şekilde ekonomik büyüme, verimlilik artışlarının hangi açılardan artırılacağı konusunda da çalışmalar yapmaya yardımcıdır (Alper, 2019: 204). Bu tür konular ise büyüme ile ilişkili faktörlerin tespit edilmesini gerektirmektedir. Çünkü büyüme hızı, birçok konuyla bağlantılıdır. Bu nedenle büyüme hızına etki eden ilişkili faktörler şu şekilde sıralanabilmektedir:

- Nüfus artışı: İşgücü miktarı ve kalitesi, ekonomik büyümeyi etkilemektedir. Bu ise ülke genelinde çalışabilir yaşta nüfus büyüklüğüne bağlı incelenebilir. Gelişmekte olan ülkelerin, gelişmiş ülkelere oranla doğum düzeyleri yüksek olduğundan, işgücü miktarı da bu tür ülkelerde daha hızlı oranda artmaktadır.

Büyümenin işgücündeki artışları, gelişmekte olan ülkelerde daha etkin şekilde kendisini göstermektedir. Ancak sadece işgücü büyüklüğü yeterli değildir. Bu açıdan özellikle Gayri Safi Milli Hasıla değerinin daha büyük olması gerekir. Ancak gelişmekte olan ülkelerde bu değer oldukça az düzeydedir. Zamanla bir artış gösteren süreçler, nüfus artışının emek artışına ortam hazırlamasıyla, mal ve hizmetlerin taleplerinde artışlarla, üretim artışlarıyla, işgücü kalitesinde ve verimliliğinde artışlarla daha etkin bir büyümeye katkı sağlamaktadır (Tunalı, 2019: 47-48).

- Tabii kaynaklarda artış: Ekonomik büyüme, ülkenin üretim kapasitesini artıran kaynakları kullanmasıyla doğrudan ilişkilidir. Yatırım oranlarındaki artışların etkisi ve potansiyeli, insan kaynakları kadar doğal kaynakların da kullanımını hedeflemektedir. Doğal kaynaklar aynı zamanda sermaye birikimleri arasında yer almaktadır. Ekonomik büyümenin yönü ve hızı, doğal kaynaklara ilişkin de incelenmektedir. Genel olarak sürdürülebilir bir büyüme için bu kaynakların öneminden bahsedilebilmektedir. Modern büyüme kuramında ortaya atılan bu kaynaklar, bol miktarda doğal kaynağa sahip olma hedefini de desteklemelidir. Bu konu ekonomik büyümede bir avantaj olarak kabul edilse de, doğal kaynak olarak büyümenin dezavantajları da vardır. Birçok konuda tartışma yapılmakla birlikte, doğal kaynağın etkili olmayacağı görüşü 1940 ve 1950’li dönemlerde ileri sürülmüştür. Özellikle de zengin ülkelerin kaynak açısından bolluğu, çok sayıda politik ve ekonomik faktörün düşük performans gösterdiği şeklinde de yorumlanmıştır. İhracatı olumsuz etkileyen durumlar, doğal kaynakların etkin olmadığı konusunu gündeme getirmiştir. Ancak imalat ürünlerine olan talebin doğal kaynaklardaki taleplerden fazla olması, doğal kaynakların sadece faktör olarak görülemeyeceğini göstermiştir. Tabii kaynaklardaki artışların yeri ve önemi bu açıdan dikkate alınmaktadır (Noyan Yalman, 2010: 10-13).
- Sermaye artışı: Ekonomik büyümenin klasik iktisadi düşünce yapısında yeri ve etkisi, sermaye birikimi, iş bölümü ve makineleşme şeklinde değerlendirilir. Bu açıdan büyümenin kaynaklarında yatırımlar ve sermaye birikimleri önemli yer tutmaktadır. Ekonomide gelir arttıkça tasarruf da aynı şekilde artmaktadır.

Sermayenin de verimli şekilde kullanıldığı bu çerçevede belirtilmektedir. Bu kapsamda değerlendirmeler, ekonomik büyüme çerçevesinde sermaye artışı, kâr, verimlilik gibi unsurlarla çevreleyerek de incelemektedir. Bu tür gelişme ve eğilimler, sermaye artışlarına ortam hazırlamaktadır (Özel, 2012: 64).

- Teknolojik gelişme: Sürdürülebilir ekonomi açısından yenilik, itici bir güçtür. Yenilik, bilim ve teknoloji politikalarının geliştirilmesi bu çerçevede, ekonomi politikaları için de önemli bir yer tutmaktadır. Teknolojik yeniliklerle gelişme dinamikleri ise, ekonomik büyüme açısından belirleyici konuma sahiptir. Bu husus temelde, pazar payının büyümesini ve ekonomik büyümenin de hızlanıp yaşam kalitesinin artmasına yardımcı olmaktadır (Korkmaz, 2010: 3321). Bu durumun yanı sıra, bilgi teknolojisinin de ekonomik büyüme üzerinde belirli konuma sahip olduğu belirtilebilmektedir. Her bilgi ve teknoloji, beraberinde ekonomik sistemde ve bu sistemden oluşan toplumsal yapıda belirleyici etkiyi göstermektedir. Ekonomik sistem potansiyeli, tarım, sanayi ve bilgi ekonomisi şeklinde üç ayrı kapsamda değerlendirilmektedir. Sosyal ve ekonomik değişim süreçlerinde bilginin yeri ve önemi, bilgi iletişim teknolojilerinin de ekonomi açısından önemini desteklemektedir. Bilgi ve gelecek odaklı öngörülerin yeri, verimlilik artışlarında teknolojiyi gerekli kılmaktadır (Gelgeç ve Hatırlı, 2018: 98). Diğer yandan teknolojik gelişmişlik ve bilginin yayılımının sağlanması, ekonomik büyümeye katkıda, içsel büyüme açısından da önemli bir yer tutar. Çünkü yurtiçinde rekabete ve beşeri sermaye stoklarında artışlara olanak tanır. Bu nedenle ekonomik büyüme ile teknolojik gelişmişlik arasında önemli bir ilişki vardır (Türker, 2009: 87).
- Toprak: Ekonomik büyüme açısından yapılan değerlendirme, toprak faktörü ve artışları gözetilerek birim başına düşen hasılayı artırma olanaklarında, milli gelire olan etki şeklinde de kabul edilmektedir (Kum ve Öktem, 2018: 336). Ekonomide üretim faktörü olarak toprak, ormanları, madenleri, suyu, yüzeyi ve diğer doğal kaynakları ifade etmektedir. Ekonomide doğal kaynakların bol olması, ekonomik büyüme açısından olumlu bir etki göstermektedir. Ancak bu kaynaklar tek başına büyümede etkin değildir (Tunalı, 2019: 49).

- Ekonomik büyümede etkin diğer faktörler: Finansal kaynaklar, eğitim, bilgi ve teknoloji düzeyleri, adaletli rekabet koşullarını destekleyici yerel ve küresel bir ortam kazanımı, sosyal alt yapı etkenleri, kurumsal ve kültürel yapıda ülkedeki dış ticaret rejimleri ve sivil toplum örgütleri etkisi gibi faktörler sıralanabilir. Bu faktörler, ekonomik büyüme üzerinde etkin konuma sahiptir (Tunalı, 2019: 49).
- Ekonomik büyümeyi azaltan faktörler: Ülkelerin büyüme hızının belirlenmesi, uygun ekonomik rejimleri seçmelerini gerektirmektedir. Ancak bu tür rejimler sağlanmadığı takdirde sorunlar da artarak devam etmektedir. Bunlar ise, bölge gelişmişlikleri arasında farklılıkların olması ve dengeli kalkınmanın olmaması, ithalat ve ihracat açısından dengenin sağlanamaması, ekonomik büyümeyi olumsuz açıdan etkilemektedir. Aynı zamanda sendikaların davranışları, savaş durumları, enflasyon, sermayede marjinal etkinlikler, strüktürlerin nitelikleri gibi konular da ekonomik büyümeyi olumsuz etkilemektedir (Mahiroğulları, 2009: 5; Tunalı, 2019: 49-50).

1.3. Turizme Dayalı Büyüme Hipotezi

Turizm etkisi, sosyal, kültürel, politik ve fiziksel açıdan incelenmekle birlikte konu gereğince bunun sonuçları, ekonomik yönden değerlendirilebilmektedir. Burada ekonomik açıdan değerlendirmeler, Gayri Safi Yurt İçi Hasıla, enflasyon ve dış ticaret odaklıdır. Turizm sektörüne verilen destek, değişiklikler göstermekle birlikte, farklılıkların bölgesel sonuçlarını, objektif ve sübjektif değişkenler oluşturabilir. Buna göre öncelikle turizmin etkileri, ekonomik büyümeye etkisi bağlamında incelenmiştir. Turizme dayalı büyüme hipotezi bağlamında Şengönül, Karadaş ve Koşaroğlu (1126-1127) tarafından yapılan çalışmada, dört ayrı hipotez geliştirilmiştir. Bunlar ise şu şekilde sıralanabilmektedir:

- Birinci hipotez: Turizmden ekonomik büyümeye doğru tek yönlü nedensellik ilişkisinin incelendiği hipotezdir. Bu hipotez kapsamında turizm, döviz gelirini artırıcı faktörlerden biri olarak görülmektedir. Aynı zamanda istihdam fırsatını yaratmada da aracı etkilerden biridir. Ekonomik büyümeyi harekete geçirici bir etki yaratmaktadır. Dolayısıyla bu amaç çerçevesinde turizmi sübvans eden

politikaların geliştirilmesinin ekonomik büyüme üzerinde olumlu bir etkisinin olabileceğinden bahsedilebilmektedir.

- İkinci hipotez: Ekonomik büyümeden turizme doğru tek yönlü nedensellik ilişkisine dayalı bir büyümeyi ifade eden hipotezdir.
- Üçüncü hipotez: Turizm ile ekonomik büyüme arasında karşılıklı nedensellik ilişkisinin olduğunu belirten hipotezdir. Buna göre çift yönlü nedensellik bağı kurulmaktadır.
- Dördüncü hipotez: Turizm ve ekonomik büyüme arasında nedensellik ilişkisini desteklemeyen ve dolayısıyla kabul etmeyen hipotezdir. Bu durum, tarafsızlık olarak kabul edilmektedir.

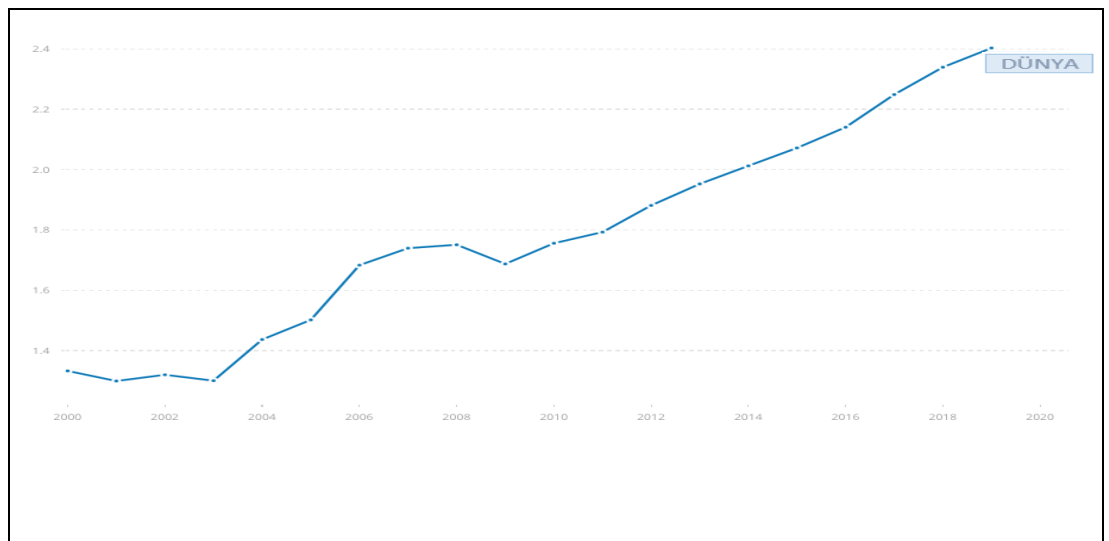
Turizme dayalı büyüme hipotezleri incelendiğinde özellikle de birinci hipotez etkisi, ülkelerin son zamanlarda turizm potansiyellerinden kaynaklı önemli sonuçları yakaladıkları bir hipotez şeklini ifade etmektedir. Altınar (2019: 120) çalışmasında da belirtildiği üzere turizmin ekonomik büyüme üzerinde olumlu bir etki oluşturduğunu destekleyen hipotez günümüzde önemli sonuçlarıyla birlikte etkisini yansıtmaktadır. Bu bağlamda turizme dayalı büyüme hipotezi, ülkelerin özellikle de gelişmelerine olan katkılarla birlikte ele alınabilecek hipotezlerden biri olması dolayısıyla önemli bir yer tutmaktadır.

Turizmin etkileri ve önemi açısından birtakım değerlendirmeler yapıldığında, özel anlamda sonuçlarının olduğundan bahsedilebilmektedir. Genel olarak uzun dönemli sonuçları, birçok yönüyle önemlidir. Günümüzde kent olgusunun küresel bir kimlik kazanması, küresel açıdan rekabetin artması, turizm sektörünün ekonomik sonuçlarına bağlı kalındığında çalışmaların diğer sektörleri geliştirme faaliyetleriyle birlikte eşgüdümlü projeleri gerektirmesi gibi unsurlar, turizm açısından dikkate değer faktörlerdir. Turizmin negatif ve kaçınılmaz etkilerinin arka planda yer aldığı, ayrıca bunun sonuçlarının da ekonomiye olumsuz etkilerini önleme faaliyetli olduğu unsurlar daha profesyonel düzeyde çalışmaların da yaygınlaştırılabileceğini göstermektedir. Bu kapsamda turizm, yaşanabilecek olumsuz sonuçlar önlemlendiğinde ekonomik bağlamda potansiyel bir kaynak niteliğindedir (Altınar ve Enlil, 2016: 382-383). Örnek olarak

ise Yıldız (2011: 54) çalışmasında değinilen konu incelenebilmektedir. Turizm sektörü ile birlikte işsizlik sorunlarının da çözümlenmesi ya da azaltılması sağlanabilmektedir. Bu ise gelişmekte olan ülkelerin turizm sektöründen yararlanma metotlarından biridir. Ancak ülkenin gelişmişliğine göre de metotlar farklılaşmaktadır.

Gelişmiş ülkelerde turizm sektörü, gelir etkisinden yararlanmayı hedeflemektir. Az gelişmiş ülkelerde sektörde döviz kazandırıcı uygulama niteliğinde olması karşılanmaktadır. Diğer yandan yeni istihdam olanakları da yaratılabilmektedir. Bu nedenle az gelişmiş ya da gelişmekte olan ülkelerde istihdama katkı, turizm sektörünün önem arz eden bir faktörüdür. Ayrıca gelişmekte olan ülkelerin ihracat yapabilmelerinde, yüksek oranda ara ve yatırım malı ithalatına bağlı özelliklere yöneldiğinden bahsedilebilmektedir. Aynı zamanda insanların ihtiyaçları odaklı bir yatırım parametresinin de oluşturulduğuna değinilebilmektedir. Buna göre dünya üzerindeki en büyük kitlesel hareket olarak turizmi ifade eden Sarıçay (2008) çalışmasında bu konu, insanları fiziksel, kültürel, bireysel gibi unsurlara bağlı olarak seyahate yönlendirmektedir. Ayrıca günümüzün çalışma koşulları ve insanların dinlenme aracı olarak turizmi tercih etmeleri, birçok faaliyeti aynı anda gerçekleştirmek istedikleri bir gelişme olarak turizmi ön plana çıkarmaktadır. Bu bağlamda dünya genelinde uluslararası turizme dâhil olan kişi sayısının yıllara göre değişimi, Grafik 1.1’de gösterilmektedir.

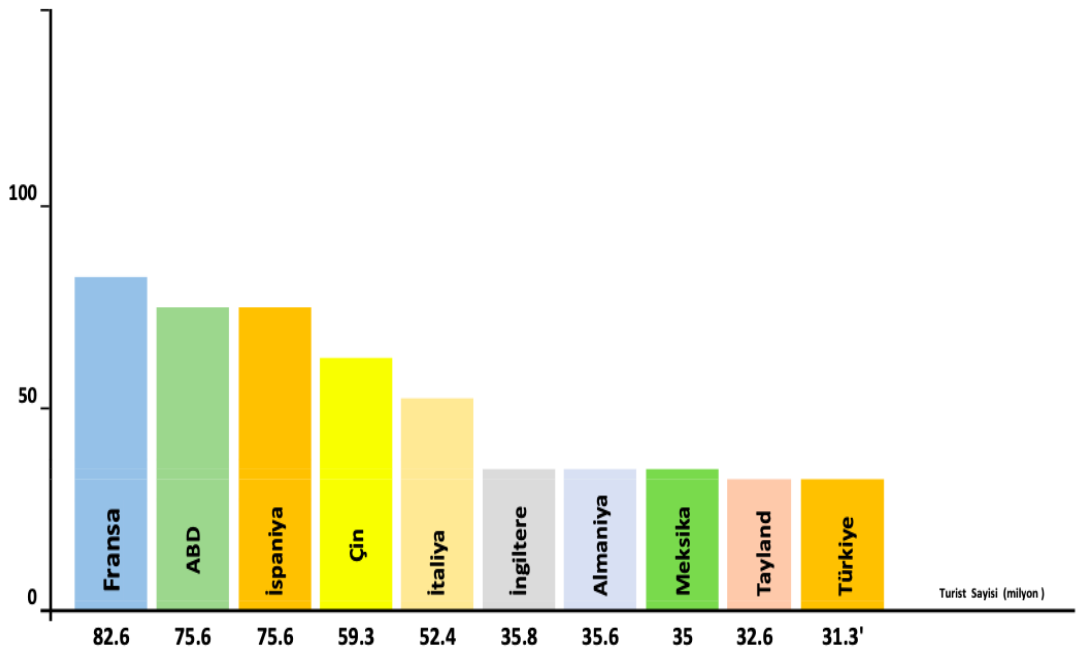
Grafik 1.1: Uluslararası turizmi gerçekleştiren kişi sayısı

Kaynak: Dünya Bankası, 2021

Grafikte incelendiği üzere, dünya turizmini gerçekleştiren kişi sayısının 2020 yılı için istatistiki sonucu, 2,4 milyar insandır. Araştırma özelinde incelenecek olan Azerbaycan için ise 2020 yılı için bu değer 796 milyondur. Bu doğrultuda turizm faaliyetlerine yönelik gelişmelerin devamlı gelişme gösterdiği ifade edilebilir. Bunun yanı sıra dünya genelinde yaşanan gelişmeler perspektifinde turizmde ön plana çıkan dünya ülkeleri ise Grafik 1.2’de gösterildiği gibidir.

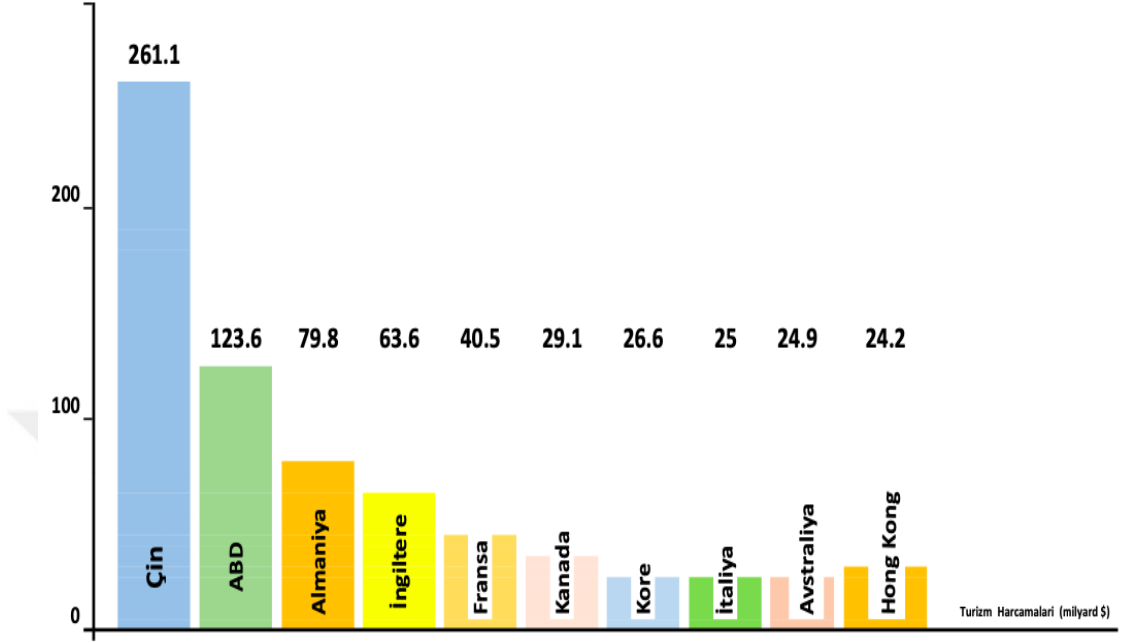
Grafik 1.2: En fazla turist ağırlayan ülkeler

Kaynak: Tuna, Kızanlıklı ve Küçükergin, 2017: 6

Grafik üzerinde gösterildiği üzere Fransa, en çok turist ağırlayan ülkedir. Bu sırayı takip eden Amerika Birleşik Devletleri, İspanya, Çin devam etmektedir. Ancak burada önemli konulardan biri Çin ülkesine yöneliktir. Çin’in turizm açısından zaman içerisinde artan çalışmaları, gün geçtikçe turizmden elde ettiği gelirleri de etkilemiş, önemli bir potansiyele ulaştırmıştır. Bunun temel nedeni ise, Çin’in en fazla turizm harcaması yapan ülke olmasından kaynaklıdır. Bu kapsamda Grafik 1.3 ifade edildiği üzere incelenebilmektedir.

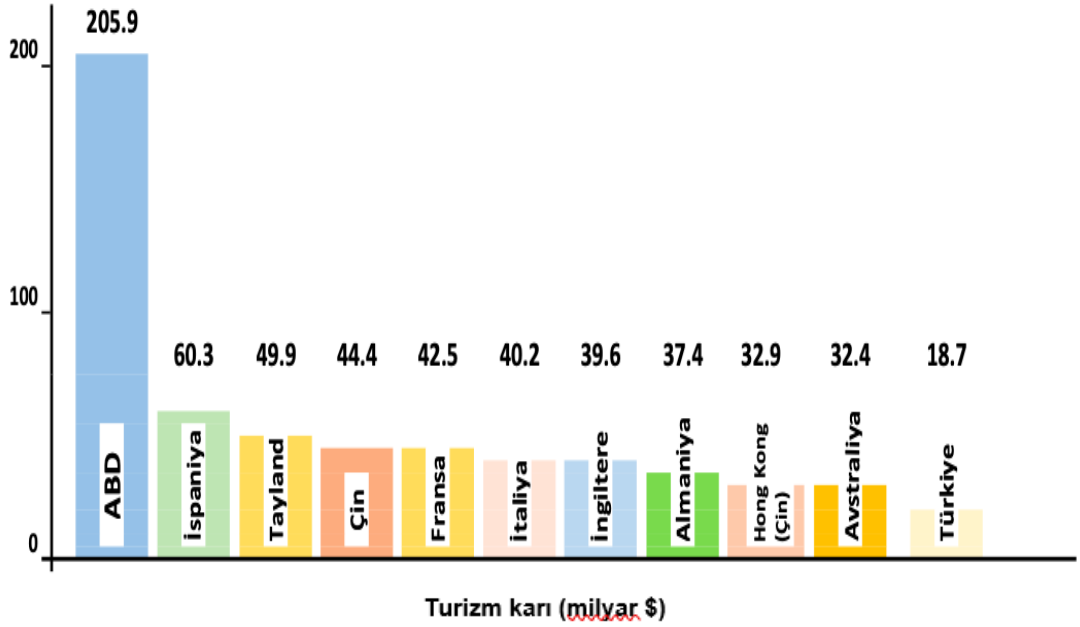
Grafik 1.3: Uluslararası turizm harcamasını en fazla yapan ülkeler

Kaynak: Tuna, Kızanıklı ve Küçükergin, 2017: 7

Dolayısıyla Çin, yaptığı harcamalarla ön plana çıkarak dünya genelinde mevcut turizm gelişmesinde ciddi bir öneme sahip olmuştur. Ancak bunların yanı sıra asıl faktör, en çok kazanç sağlayan ülkedir. Amerika Birleşik Devletleri'nde bu yönde elde edilen gelir, Çin'in henüz turizm gelirlerinde etkin bir konuma gelemediğini göstermektedir. Ancak zamanla artış gösteren bir gelir aralığında da yer almaktadır. Ayrıca Fransa, en çok kişiyi ağırlayan ülke olmasına rağmen, gelir elde eden ülkeler arasında beşinci sıradadır. İfade edilenler çerçevesinde Grafik 1.4'de buna yönelik gösterim vardır.

Grafik 1.4: Turizm gelirini en fazla elde eden ülkeler

Kaynak: Tuna, Kızanıklı ve Küçükergin, 2017: 7

Grafiklerde ifade edilenlerin yanı sıra, dünya genelinde yaşanan gelişmelerin turizm faaliyetlerini önemli ölçüde etkilediğinden bahsedilebilmektedir. Bu kapsamda özelde yaşanan gelişmeler, turizm faaliyetlerini dünya genelinde şekillendiren öneme sahip olabilmektedir. Krizler ya da salgın hastalıklar, bu gelişmeler arasında önemli bir yer tutmaktadır. Buna göre, dünya genelinde turizmin mevcut durumu açısından değerlendirme yapıldığı takdirde ise son zamanlarda yaşanan Covid-19 pandemisinin önemli ölçüde bir zarar verdiğinden bahsedilebilmektedir. Birleşmiş Milletler Dünya Turizm Örgütü verileri kapsamında, uluslararası turizm gelirlerinde 30 ila 50 milyar dolarlık bir zararın yaşandığı ve bu doğrultuda küçülmenin de %58-78 oranında olduğu belirtilmiştir. Bu açıdan Covid-19 pandemi etkileri, ekonomik açıdan da turizmin son noktası olarak ifade edilebilecek önemli bir krizdir (Büyük ve Can, 2020: 322). Dünya ülkelerinin tamamının etkilendiğine ilişkin değerlendirme yapılmakla birlikte uluslararası turizmi tetikleyen ve etkileyen birçok gelişmenin de yaşandığı görülebilmektedir.

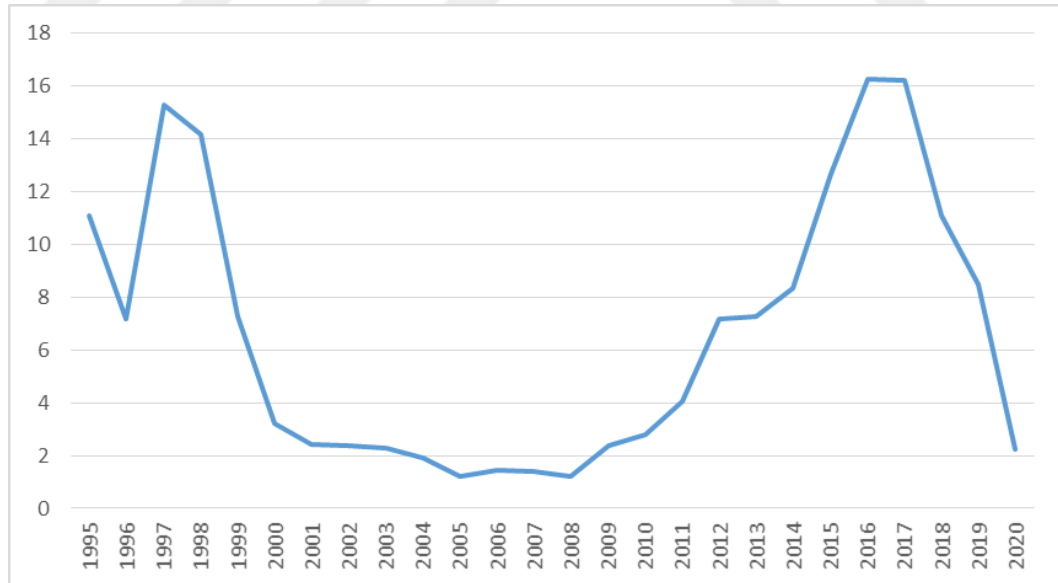
Turizmin ekonomi üzerinde etkili bir faktör olduğunun en önemli belirtilerine dayanan örneklerden biri, Covid-19 pandemi dönemi olmuştur. Turizm sektörünün belirli zaman dilimlerinde daha farklı sonuçlar vermesinde küresel etkilerin önemli düzeyde ekonomi üzerinde etki yarattığı görülmektedir. Örneğin Çetin ve Göktepe (2020: 87) çalışmasında, salgın hastalıkla turizm arasında önemli etkinin olduğuna işaret edilmiştir. Yakın dönemde pandemi, ekonomideki etki ve yansımaları açısından ciddi sonuçlar doğurmuştur. Salgının küresel bir yayılmaya neden olması, bulaşma riskinin yüksek oranda olmasından dolayı turizmi etkilemiştir. Ekonomik şoklar dünya genelinde etkisini göstermiştir. Korkut ve diğerleri (2020: 71) çalışmasında da pandeminin turizm üzerindeki etkisi, kısa dönemli yansımasıyla birlikte incelenmiştir. Buna göre katsayı tahminlerinde hisse senedi fiyatlarının negatif yönlü etkilendiği bulgusuna değinilmiştir. Ancak uzun dönemli katsayı tahminlerinde bunun etkilerinin pozitif yönde olacağına da işaret edilmiştir. Bunun nedenleri ise, normalleşme süreciyle birlikte hızlı bir şekilde toparlanmanın gözlemlenmesidir. Bu nedenle pandeminin turizm üzerindeki etkileri, uzun dönemde etkin sonucun niteliği ile birlikte aynı şekilde bir sonuç elde edilebileceğine işaret etmektedir. Buna göre turizmin artık günümüzde ekonomi üzerinde belirleyici faktörlerden biri olarak dikkate alındığından bahsedilebilmektedir. Ülkelerin kaynaklarını kullanarak ve potansiyel alanları bu doğrultuda artırarak turizme dayalı büyüme hipotezlerinden etkin sonuç alabilecekleri bir etki elde edebileceklerine değinilebilmektedir.

1.4. Ekonomi Temelli Turizm Büyümesi

Ekonomi esaslı büyüme unsurları arasında yer alan turizm, ülkede potansiyel açıdan genel etkiyi, dışsal ekonomik büyüme ile birlikte gerçekleştirmektedir. Dışsal ekonomik büyümenin temeli ve çalışmaları öncelikle dışa yönelik büyüme modeli ile beraber başlamaktadır. Küreselleşmenin de en önemli sonucu budur. Bu şekilde ise ülkelerin çalışmaları ve stratejileri artmıştır. Gelişmekte olan ülkeler için ise bu durum daha önemlidir. Bu amaçla ekonomik büyümede birtakım metotlar aranmıştır. Turizm sektörü, bu metotlardan birisidir. Turizmin dışa dönük bir politika geliştirme sürecinde katkıları, ülkelerin ekonomi lokomotifleri olarak görülmelerine kapı aralamıştır. Dışsal ekonomik etkenlerin ülkelerin ekonomisinin de büyüme süreçlerine olan katkıları

açısından yapılan değerlendirmeler esas alındığında, turizm sektörü önemli bir araç olarak görülmektedir. Özellikle de kaynakların yetkin düzeyde geliştirilmesine ilişkin çalışmalar, dışsal faktörler desteklenmektedir (Özen, 2017: 96-97). Dışsal faktörler ve etkilerinin turizm sektörüyle bağlantısı, döviz girdisi açısından da belirtilebilmektedir. Ülkenin döviz gelirlerini artırıcı etki yaratmayı amaçlamasıyla ödemeler dengesinde olumlu gelişmenin kazanılması hedeflenmektedir (Arabacı, 2018: 107). Örneğin dışsal ekonomik büyüme göstergelerinin sektör açısından niteliği, turizm ile ilişkili verilmiştir. Birçok sektör grubuna yönelik etkilerin ve ekonomik büyüme hedeflerinin özellikle dışsal ekonomik büyüme ile beraber sağlandığı bilinmektedir. Uluslararası turizm gelirleri, ihracat içinde paya sahip olmakta ve ilişkili sektörler arasında dağılmaktadır. Bu sektörler özellikle de gelir elde eden birçok sektörün yatırım ve harcamalarını artırır, bu da doğrudan GSYİH'yi etkilemektedir. Böylece turizm sektörünün böylece bir çarpan etkisine sahip olabilmesi mümkündür. Grafik 1.5'de bu yönde Azerbaycan turizm gelirleri ve ihracat ilişkisi sunulmaktadır.

Grafik 1.5: Azerbaycan'da Uluslararası Turizm Gelirleri (%toplam ihracat)

Kaynak: Dünya Bankası, WDI, 2022

İçsel büyümenin kaynaklarına değinildiğinde, ülkelerin teknolojik çalışma ve araçlara yön vererek faaliyetlere odaklanmaları önemli bir unsurdur. İçsel büyüme kaynaklarının ekonomik büyümeye olumlu yönde bir katkısı olmakla birlikte, bu etkinin de niteliklerini artırıcı adımların atılması üzerinde durulmalıdır (Türker, 2009:

87). Buna bağı bir örnek ise turizm gibi birçok sektörün gelişmesi üzerine ifade edilebilmektedir. Sadece istihdam üzerine bir etki ile sınırlı kalmayan ve ekonomik büyümede önemli unsur olan turizm, altyapıların geliştirilmesi, bilgi, beşeri sermayenin iyileştirilmesi, araştırma-geliştirme çalışmalarının yapılması, dışsallıkların hedeflenmesi bağlamında etkin izlenimler oluşturan sonuçları olarak da görülmektedir. İçsel büyüme modelleri bu yönde turizm kapsamında, Girgin (2019: 75-76) tarafından da vurgulandığı üzere, daha iyi eğitim olanaklarını sunan, sağlık hizmetini veren, teknolojiyi geliştirmeyi amaçlayan gibi temel özellikleri ve avantajları sağlayan uygulamalardır. Böylece ülkede ilişkili düzeyde birçok önemli faktör, içsel ekonomik büyüme ve gelişme göstergesi olarak turizm faaliyetlerini yansıtmaktadır. Bunların yanı sıra ekonomik bazlı turizm büyümesi, makroekonomik göstergelerle birlikte de incelenebilmektedir. Bunlar ise şu maddelerde incelenebilir:

- GSYİH: Turizmin ülkeye etkileri açısından makroekonomik göstergelerden biri olarak GSYİH, turizm ile bunun incelenmesini gerektirmiştir. Örneğin döviz kuru ve turizm gelirleri arasındaki ilişki, turizmin ekonomik büyüme içerisindeki yeriyle ilgili incelenmektedir. Buna göre ülkeden ülkeye farklılıklar görülebilmektedir. GSYİH için bu hesaplamalar özelde bazı ülkelerde tek yönlü bazılarında ise çift yönlü bir ilişkiye dayanmaktadır. Bu kapsamda örnek üzerinden açıklamak gerekirse eğer Tayvan için tek yönlü bir ilişkinin, Güney Kore ülkesi için ise çift yönlü bir ilişkinin olduğundan bahsedilmektedir. Dolayısıyla ülkeler arasında ekonomik girdiler ya da etkilerle ilgili olarak GSYİH etkisi değişebilmektedir. Aynı şekilde ekonomik büyüme ve turizm ilişkisi arasında da GSYİH'a bağı olarak çift yönlü bir ilişkiden bahsedilebilmektedir (Kızılkaya, Sofuoğlu ve Karaçor, 2016: 207). GSYİH ve turizm ilişkisinden yola çıkılarak yapılan çalışmalar genel bağlamda pozitif yönde etkilerinin olmasına dayalıdır. Ancak bu durumun özel olarak yabancı turist harcamaları ile ilişkili olduğundan bahsedilebilmektedir. Yabancı turist harcaması miktarında yaşanacak artışların bundaki payı daha yüksektir. Bu nedenle uluslararası gelişmeler ve küreselleşme sonuçlarıyla birlikte turizm ve GSYİH, mevcut gelişmeler zemininden açıklanmaktadır. Örneğin

Narayan (2004) çalışmasında bu konuya ilgili bir çalışma, Fiji için yapılmıştır. Özellikle de yabancı turistlerin etkisine dayanarak yaptığı bu çalışmada, yabancı turist harcamalarında olacak %10 oranındaki bir artışın %0,5'lik bir katkısını, GSYİH için açıklamıştır. Bu çerçevede GSYİH, yapılan harcama ve yabancı turist ilişkisine dayanılarak da detaylandırılabilir. Burada genel ölçüde çalışmalar ve özellikler, GSYİH çerçevesinde açıklandığı şekilde ifade edilebilmektedir. Diğer yandan Akın (2018: 3) çalışmasında, Türkiye'nin GSYİH oranını etkileyen unsurlardan biri olarak görülen turizmin, ekonomiye olumlu yönde bir katkı sağladığı belirlenmiştir. Buna göre söz konusu etkiler, turist sayısına, yabancı turist miktarına göre değişmektedir. Turizm gelişmeleriyle bağlantılı olarak da daha etkin sonuçlar yakalanabilmektedir.

- Enflasyon: Enflasyon kavramı incelenirken turizmle ilgili olarak yapılabilecek inceleme, turizmin bir enflasyon faktörü olmasına dayandırılan görüşle de ele alınabilmektedir. Gerçekten de enflasyon, para değerinin ve fiyatının değişmesiyle ilgili incelenebilecek bir konudur. Genel seviyenin yükselmesinde dinamik olay örgüsü, enflasyonu da aynı yönde etkileyen bir faktördür (İçöz, 1991: 19). Diğer bir ifadeyle Atay Kayış ve Aygün (2016: 38) çalışmalarında bu husus, genel olarak turizmin enflasyonist bir etkiye dayalı açıklandığını vurgulamaktadırlar. Dolayısıyla enflasyon açısından turizm etkisi, ülkeye ekonomik etkileri ve sonuçlarıyla yansımaktadır. Enflasyon ve turizm gelirleri arasında kurulan ilişki, genel olarak uzun dönemli bir ilişki olarak görülmektedir. Kısa dönemli ilişkilerinin olmadığını belirleyen Ilgaz Yıldırım ve diğerleri (2017: 72) tarafından yapılan çalışmada, uzun dönemde etkilerin enflasyon için daha çok dikkate çeken bir durum olduğunu belirlemişlerdir. Enflasyon, turizm gelirlerini etkileyen faktörlerden biri olarak görülebilmektedir. Enflasyon en basit şekilde tanımlandığında fiyatlardaki artış şeklinde ifade edilebilmektedir. Buna yönelik sorunlar Delisle ve Venne (2005: 63) çalışmalarında enflasyon oranını, fazla sayıdaki değişkenlerde de azalan ve artan fiyatların sonucu şeklinde aktarmaktadır. Bu bağlamda enflasyon, en basit şekliyle yorumlandığında, fiyatlarda yaşanan artışların bir yansımasıdır. Özellikle de bu sorunların az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelere bağlı bir sorun olması, ekonomik krizlerde ciddi sorunlarla etkisini gösterebilmektedir. Ancak bunun

etkileri genel olarak uzun dönemli sonuçlarla yansımaktadır. Pahalılık etkisi de bu yönde belirtilebilecek konulardan biridir.

- Dış Ticaret ve Ödemeler Dengesi: Dış ticaret, ülkelerin kendi varlıklarını kullanmaları sırasında ortaya koyduğu performanstır. Dış ticaretin varlığı, ödemeler dengesine etki eden bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. Ülkeye giren ve çıkan döviz değeri üzerinden yapılan ilişkilendirme, ticari işlemlere ek olarak turizmi de ilişkilendiren bir faktördür (Özcan ve Yorgancılar, 2016: 38). Genel kapsamda konuya ödeme dengesi üzerinden bakıldığında ise turizm, dış ticaret hesabı üzerinden gelirlerin aynı hesaplar üzerinden ilerlemesinde gelirler, etkin bir faktöre sahiptir (Kulendran and Wilson). Bu kapsamda turizm gelirleri ile dış ticaret hesabı arasında bağlantı, ödemeler dengesine dayalı bir sonuçla karşımıza çıkmaktadır. Dış ticaret ile turizm arasındaki ilişkide karşılıklı bir nedenselliğin olduğundan bahsedilmektedir. Özellikle de en fazla turizmin, dış ticaret kaynaklı bir neden olduğu biçimi, savunulan konular arasında yer edinmektedir. Dış ticaretten turizme doğru akan bir nedensellik bağı ciddi ölçüde önemli faktör olarak kabul edilmektedir (Çelik Uğuz, Topbaş ve Kaya, 2010: 876-877). Bu konu özelde turizm ile dış ticaret ilişkisi çerçevesinde, gelişmiş ülkelerin genel olarak turizm faaliyetlerinin de fazla olmasına bağlı açıklanmaktadır. Amerika Birleşik Devletleri, İngiltere, Japonya gibi ülkelerdeki turizm faaliyetleri de genel ölçüde gelişmekte olan ülkelere oranla fazla olan turizmin kaynağı haline gelmektedir (Khan and Lin, 2005). Dış ticaret ve turizm bu şekilde nedensellik ilişkisini ifade eden bir gelişmedir.

Maddeler incelendiğinde, turizmin önemi ve etkisi hem kısa dönemli hem de uzun dönemli sonuçlar yaratabilmektedir. Bu nedenle dünya genelinde ülkelerin ekonomik büyüme stratejileri arasında özellikle de turizm amaçlı gelirlerin oranlarında önemli gelişmeler yaşanmıştır. Diğer bir ifadeyle ülkelerde yaşanan gelişmeler, uluslararası turizmin etkin bir potansiyel göstermesiyle de ilgilidir. Havacılık sektöründe yaşanan gelişmeler ve fiyat performans ilişkisi, artık gelişmekte olan ülkelere de insanların turizm faaliyetlerinde bulunmasına katkı sağlamıştır. Aynı şekilde Gaberli ve Can (2020: 250) çalışmasında bu konu, 2005 ile 2017 yılları

arasında turizm faaliyetlerinde yaşanan gelişmelerle birlikte dünya ülkelerinde turizm faaliyetlerinde ciddi artışların olduğu dönemler olmasına yönelik de incelenmiştir. Bu bağlamda ülke sayısının en fazla olduğu dönemler arasının da bu dönemler olduğunu vurgulamışlardır. Bu çalışmadan yola çıkılarak özellikle de ülkelerin son zamanlarda yaşanan gelişmelerle dünya genelinde meydana gelen değişimlerden etkilendiği ifade edilebilir. Turizmin ekonomi üzerindeki etkisi de buna dayalıdır. Örneğin gelir etkisi, ekonomik açıdan en önemli faktörlerden biridir. Turizm faaliyetlerinin etkilerinin bu kapsamda sonuçları, turizm ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyle de açıklanabilir. Brida ve Pulina (2010: 1-2), uluslararası turizmin ekonomi üzerindeki etkilerini, önemli bir gelir ve tüketim kaynağı oluşturmaya yönelik yaşandığını ifade etmişlerdir. Bu haliyle ise standart olmayan bir ihracat kaynağı potansiyeli olarak görülmektedir. Ekonomik olarak etkilerinin belirlenmesinde doğrudan hesaplanmasının zorluğu, ekonomik açıdan kapsamlı çalışmaların yapılmasını da zorlaştırmaktadır. Ancak ülkelerde geliştirilen politikalarda, turizmi destekleyen ve teşvik eden çalışmaların geliştirilmesi önemlidir. Turizmin olumlu faydalarına bağlı olarak bu tür çalışmalar ise, ekonomik kalkınma üzerinde önemli bir etki yaratması ve uluslararası turizmin de daha önemli bir sonuç yaratması çerçevesinde ele alınmasını göstermektedir. Dolayısıyla özellikle de uluslararası turizmin ekonomik kalkınma üzerinde köklü bir değişim yarattığı ifade edilebilmektedir.

Turizm, gelir etkisi yaratmasıyla döviz girdisi ve istihdam artırıcı özellikleriyle dünya ekonomisinde önemli bir yer tutmaktadır. Küreselleşme ile beraber ekonomik açıdan turizmin etkileri daha belirgin şekilde etkisini göstermektedir. 21. yüzyıl dünya ekonomisi içerisinde turizm, en hızlı şekilde gelişen sektör olmuştur. Dünya genelinde bu yönde atılan stratejik adımlar, turizmin gelişmesine katkı sağlamak amaçlıdır. Bir başka açıdan ise turizm, ekonomik büyümede ve gelişmede önemli bir faktör olarak görülmektedir (Bahar, 2006: 137-138). Ayrıca kriz dönemlerinde dünya genelinde turizm faaliyetlerinde azalmaların da görüldüğünden bahsedilebilmektedir. Öncelikle salgın öncesinde seyahat ve turizmin doğrudan, dolaylı ve uyarılmış etkileri de dâhil olmak üzere tüm yeni işlerin 4'te 1'ini, tüm işlerin ise %10,6'sını ve küresel GSYİH'nin ise %10,4'ünü oluşturmuştur. Uluslararası ziyaretçi harcamalarının 2019 yılında 1,7 trilyon ABD doları olarak gerçekleşmiş, toplam ihracatın %6,8'ini, küresel hizmet

ihtiyacının ise %27,4'ünü içermektedir. Covid-19 pandemi etkisi ile birlikte ise önemli gelişmeler yaşanmıştır. 2020 yılında yaklaşık 4,5 trilyon ABD doları kaybı yaşanmış, GSYİH'ye etkisi ise 2019 yılına orana kıyasla, %3,7'lik bir düşüş etkisi yaratmıştır. Bu kapsamda %5,5'lik bir düşüş meydana gelmiştir. Seyahat ve turizmin etkilerinde ise ekonomik sonuçlar, istihdam üzerinde önemli bir sorun yaratmıştır. Bunun aynı zamanda yurtiçinde ziyaretçi harcamalarının %45'lik azalma göstermesi, uluslararası ziyaretçi harcamalarının ise benzeri ölçekte %69,4'lük bir azalma yaratması durumu meydana gelmiştir. Bu kapsamda yaşanan gelişmeler, pandemi sürecine bağlı olarak etkilerin önemli olduğunu göstermekle birlikte, turizmin GSYİH'ye katkısının da aynı şekilde ülke ya da bölge büyümesi üzerinde etkili olduğu belirlenmiştir (World Travels & Tourism Council, 2021).

Covid-19 pandemi döneminin turizmin etkilerine bağlı yapılan çalışmalar fazladır. Gaberli ve Can (2020: 253), finansal krizin etkilerinin 2009 yılına yansımalarını, toplamda 911,9 milyon olan uluslararası turist sayısının önceki yıla oranla 38,5 milyon oranında azalma yaşandığını göstermiştir. Bu çerçevede turizm faaliyeti, kriz etkilerine bağlı olarak azalmıştır. 2019, 2020 yılında yaşanan Covid-19 pandemi etkileri bu açıdan uluslararası turizm faaliyetlerinde azalmalara neden olan sonuçları ile vardır. Bu konu aynı şekilde Covid-19 pandemisi açısından oldukça önemli etkileri ve sonuçları açısından incelenebilmektedir. Strateji ve Bütçe Başkanlığı (2021: 3) küresel toparlanma ve aşya olan erişim açısından ilişki kurdukları raporda, dünyayı etkileyen konular olarak delta varyantının öneminin devam etmesi ve dünyanın bazı bölgelerinde erişimin azalmasının sonucunu ortaya koymuşlardır. Bu yönde dünyanın birçok yerinde yaygınlaşma gösteren sonuçlar, Covid-19 pandemisi etkisiyle birlikte karşımıza çıkmaktadır. Turizm faaliyetlerini de etkileyen konu olması dolayısıyla dünya genelinde ekonomik açıdan da zor bir süreç yaratması, dünya ülkelerinin ekonomileri ile turizm arasında ilişkinin kurulmasına ortam hazırlamıştır. Bunu özellikle gelişmekte olan ülkeler üzerinden göstermektedir. Buna göre dünya genelinde yaşanan gelişmelerden etkilenme durumu, turizm üzerinden olup ekonomiye de aynı zamanda yansdığından bahsedilebilir. Bu ise küresel ekonomik açıdan toparlanma açısından da sürece ihtiyacın olacağını ve bunun da yine turizmle olabileceğini göstermesi yönüyle önemlidir.

İKİNCİ BÖLÜM

BAĞIMSIZLIK SONRASI AZERBAYCAN EKONOMİSİNİN GENEL GÖRÜNÜMÜ

Araştırmanın bu bölümünde, ekonomik büyüme incelenecektir. Ekonomik büyüme kavramına, ekonomik büyüme ile ilişkili faktörlere, turizm odaklı büyümeye ve ekonomik bazlı turizm büyümesine değinilecektir. Ekonomik büyümenin sonuçları ve etkisi ile ekonomik büyüme stratejilerinin önemi açıklanacaktır.

2.1. Azerbaycan Ekonomisinin Makroekonomik Durumu

Azerbaycan ekonomisinin gelişmesi ve makroekonomik göstergelerin bu tür gelişmeler perspektifinde önemi, farklı dönemlere yönelik incelenebilmektedir. Buna göre ekonomik faktörler bağlamında Azerbaycan, bağımsızlıktan önce sadece bir alt parça olarak ekonomik gelişme göstermiştir. Muxtarov ve Cəbiyev (2017: 35) çalışmasında ifade edildiği üzere Azerbaycan'ın ekonomik kapsamda örgütlenme şekli, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği döneminde, bu ülkenin bir alt parçası olarak ekonomik stratejisini geliştirmiştir. Bu durum ise Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği'nin ihtiyaçlarına yönelik bir ekonomik gelişme olmuştur. Bağımsızlıktan sonraki dönem üzerinde bu durum, ciddi sorunlara neden olabilecek özelliklerle açıklanmaktadır. Çünkü Azerbaycan ekonomisinde özellikle de bir kısım kaynakların bu ülke dışında işlenmesi ve sonra bu ülkeye getirilmesi durumu, bağımsızlıktan sonra önemli bir sorun olarak etkisini göstermiştir. Ekonomik sorun olarak bu konu gündeme gelmeye de devam etmektedir.

Bağımsızlık öncesinde Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği'nin, ülkenin makroekonomik gelişmeleri üzerinde önemli etkisinin olduğu hedef alındığında, ekonomik açıdan bunun yansımaları bağımsızlık sonrasında da devam etmiştir. Buna göre Öngel ve diğerleri (2020: 115) tarafından yapılan çalışmada da değinildiği üzere, Azerbaycan'ın 1991 yılından sonraki bağımsızlığı ile birlikte ekonomik açıdan değerlendirmeler de aynı ölçüde gelişmiştir. Dolayısıyla 1992 yılından sonra ekonomik verilere ulaşılan ülkede, henüz bağımsızlık öncesi dönemin etkileri yansımaya devam etmektedir. Ekonomik gelişme aracında, serbest ekonomiye girişte

yaşanan sorunlar üzerinden de bu durum değerlendirilebilir. Makroekonomik ölçüde etkiler, nedensellik bağı üzerinden incelendiğinde, bağımsızlık öncesi dönem ile bağımsızlık sonrası dönem bağlantılı birer dönemler olarak gelişme kazanmaktadır. Dolayısıyla yaşanan gelişmeler açısından ise bağımsızlık sonrası dönemde ekonomik göstergeler, temelde üç ayrı dönem içinde incelenebilmektedir. Ancak bu dönemler dikkate alınırken özellikle bağımsızlık öncesinde Azerbaycan'ın son yirmi yılda önemli ekonomik başarı gösteremediğini ifade eden Aras (2003: 11-12) çalışmasında, ekonomik büyüme performansının az olmasının etkileri doğrultusunda da bu üç ayrı dönemin dikkate alınabileceğini göstermektedir. Hatta bu kapsamda Azerbaycan'ın ekonomik büyüme oranlarını inceleyen aynı çalışmada, 1960 ve 1970 yılları arasında ekonomik büyüme oranı ortalama olarak %5,2; 1970 ve 1980 yılları arasında %7,4'tür. Ancak ekonomik büyüme oranları 1980 ve 1990 yılları arasında da net bir azalma yaşamıştır. Yine Muxtarov ve Cəbiyev (2017: 35) çalışmasında da bu konu incelendiği üzere, ekonomik açıdan krizlerin yaşanmasının önemli nedenleri, doğal kaynakların kullanımından, enerji sektörünün ucuz ve bol işgücüne dayanan sektörlere bağlılığında yaşanan artışlardan kaynaklı olduğunu ifade etmişlerdir. Böylece makroekonomik açıdan göstergeler, yaşanan gelişmeler ve ekonomik sonuçlar önemli bir yere sahip olan unsurlardır.

2.1.1. 1991-1994

Bağımsızlık sonrasında ilk dönem, özellikle de bağımsızlık mücadelesi verdiği 1991 senesinin etkileriyle devam etmiştir. Çünkü bağımsızlık mücadelesi sırasında sadece kendi problemleriyle sınırlı kalmayan gelişmeler yaşamıştır. Gel (2006: 20) çalışmasında vurgulandığı üzere, Ermenistan-Azerbaycan Savaşı, çok büyük izler bırakmıştır. Siyasi ve askeri taleplerde yaşanan istekler, uzun bir süre devam etmiştir. Ekonominin tamamıyla ilgi dışında kaldığı ve işletmelerin çalışmamasının bir sonucu olarak üretimlerin düşmesi, GSMH verilerinin de zamanla azalmasına neden olmuştur. Ancak bu sorunların yanı sıra ikinci dönemde gelişme gösteren bir ekonomi karşımıza çıkmaktadır. Ancak ilk dönem açısından kriz göstergeleri örnek olarak incelenebilir. Bu çerçevede istihdam üzerinde durulduğunda, istihdam düzeyinde önemli ölçüde bir düşüş gözlemlense de bu tür bir süreç istatistiklere yansımamıştır. Gizli işsizliklerin

fazla olduğunu belirten Bağırzade (2011: 282) çalışması, göstergeler üzerinden 1991 ve 1996 yılları çerçevesinde değerlendirme yapabileceğimiz Tablo 2.1'i geliştirmiştir.

Tablo 2.1: Bağımsızlık sonrası ilk dönemde Azerbaycan'ın istihdam göstergeleri ve yapısal değişim

Göstergeler	1991	1996
Toplam işgücü (bin kişi)	3736,0	3718,6
Toplam istihdam (bin kişi)	3732,0	3686,7
İşsizlik oranı (%)	0,1	0,8
Kamu sektörü toplam istihdam (%)	70,7	50,1
Özel sektör toplam istihdam (%)	29,3	49,9
Sanayi toplam istihdam (%)	12,7	7,7
Tarım toplam istihdam (%)	30,9	31,8
Hizmetler toplam istihdam (%)	56,4	60,5

Kaynak: Bağırzade, 2011: 282

Tablo incelendiğinde, buradaki göstergelerde mevcut temel amacın, ekonomik kapsamda 1994'ten sonra gelişmenin 1996 yılına doğru olduğu üzerinedir. Bu nedenle ekonomik açıdan örnek olarak bu faktörler, kapsamlı bilgilerin her yönden bilinmediği dönem olması itibariyle yansımaktadır. Bir başka açıdan ise yaşanan gelişmelerin bir sonucu olarak ekonomik kapsamda iyileşmeler, bağımsızlık dönemi sonrasında yeni stratejilerin belirlenmesi metotların geliştirilmesi gibi konular çerçevesinde olmuştur. Ancak ekonomik yönden toparlanma tam etkinlik gösterememiştir. Ekonomik açıdan 1991-1994 yılları arasında Azerbaycan, bağımsızlık dönemi etkisini henüz toparlamaya çalışan bir ülke örneği olarak karşımıza çıkmaktadır.

2.1.2. 1995-2003

Bağımsızlık sonrası ikinci dönemde yaşanan gelişmelerin ekonomi üzerinde önemli etkileri vardır. Buna göre siyasi istikrarın sağlanması, iktisadi ve siyasi sistemin oluşturulması, öncelikle GSMH'da ciddi artışlarla yer edinmiştir. Ekonomik büyüklük

olarak bir ülke incelemesinde GSMH rakamı, en etkili ve belirleyici unsur olarak incelenmektedir (Gel, 2006: 20). Azerbaycan için bunu değerlendiren çalışma rneği, Bağırzade (2011: 281) tarafından gerçekleştirilmiştir. 1996 yılından sonra petrol sanayisinde gelişme gösteren Azerbaycan'ın ekonomik açıdan da iyileşmede aracı bir öneme sahip olduğunu ifade etmiştir. Yine aynı şekilde özel sektörde GSYİH oranının 1991 yılında %15 olan değerinin, 1996 yılında %38'e, 2004 yılında ise %73,5'e yükselmesi, sektör bazlı olarak da değişimlerin yaşandığını göstermesi dolayısıyla önemlidir. Diğer yandan Aras (2002: 4) alışmasında, 1996-2000 yılları arasında GSMH oranında yılda %7.12'lik büyümenin sağlanması, halkın yaşam düzeyindeki kalitenin de artmasıyla birlikte açıklanmıştır. Bu ise 1996 yılından sonra Azerbaycan ekonomisinde gerileme sürecinin sonlandığını ifade etmektedir.

Ekonomi ve döviz kuru açısından da önemli gelişmeler, ikinci dönemde yaşanmıştır. döviz kurunda da gelişmelerin olması, ülkenin bu dönemlerde ekonomik performansını incelemeye yardımcı olmaktadır. 1992 yılında Azerbaycan'ın para birimi olan Manat'ın kullanılmaya başlanmasıyla birlikte döviz piyasasının şekillenmesi söz konusu olmuştur. Paranın değerinin korunmasına yönelik uygulamalar, ekonomik ve mali istikrarları destekleme çalışmalarıyla birlikte artış göstermiştir Gel (2006: 20). Döviz kuru ile ekonomi arasında kurulan ilişki, özellikle ülkede yaşanan gelişmeler çerçevesinde ele alınmaktadır. Örneğin petrol üretimlerinin yaygınlaşması, devlet harcamalarını ve döviz kuruna etkisini gösteren bir faktör olarak önemli bir unsur haline getirmiştir. Azerbaycan'da döviz kuru büyük öneme sahiptir. Çünkü Bağırzade (2011: 284) görüşü doğrultusunda bu konu, döviz kurunun düşük düzeylerde olmasının nedenini hem petrol ihracatına hem de doğrudan sermaye yatırımcılarına bağlaması üzerinedir. Ayrıca lke genelinde tüketim ve sermaye mallarının çoğunluğunun da yurtdışından ithal edilmesi, Merkez Bankası'nın döviz kurlarını düşük oranlarda tutmasının, üretim ve tüketim maliyetlerinin düşürülmesinin ve ithal enflasyonunun yaşanmasının etkisiyle de göstermiştir. Bu nedenle döviz kuru yükseliği, döviz bolluğuna etki eden bu durumlara bağlı açıklanabilmektedir.

2.1.3. 2004 ve Sonrası

Azerbaycan'ın ekonomisinin büyümesinde önemli yere sahip olan gelişmeler, üçüncü dönem sonrasında yaşanmıştır. 2005 yılında Azerbaycan'ın büyüme oranı, %20'nin üzerine çıkmıştır. Yabancı petrol firmalarında yaşanan artışların bir sonucu olarak bu gelişmeler yaşanmıştır. Pozitif büyüme hızına ulaşıldığı üçüncü dönemde bu konu, 1999-2003 yılları arasında GSYH ortalama artışları %9,2 olarak yansımıştır. Bu bağlamda istikrarlı yapı sayesinde 2007'de GSYM büyüme hızı %25'e yükselmiştir. 2008 ve 2009 yıllarında ise %10,8 ve %9,3 oranında büyüme gerçekleşmiştir (Gel, 2006: 20; Kalaycı, 2013: 32). Bağımsızlık sonrası dönemde ekonomik büyüme göstergelerinin 1997'den sonra önemli bir gelişme kazandığı ifade edilebilmektedir. 1990 ile 2015 yılları arasını kapsayan bu grafikte özellikle de 2005 ve 2008 yılları arasında ciddi bir gelişme vardır. Bunun ise nedenleri yatırımlara, petrol kaynaklarının kullanılmasına bağlı bir gelişme kazanmıştır. Ancak GSYH oranlarında büyüme genel olarak devam etmiştir. Burada sektörel bir örnek de aynı şekilde verilebilmektedir. Örneğin turizm sektörünün gelişmesinde ve GSYİH içindeki durumuna bakıldığında Tablo 2.2'deki tablo gösterilebilmektedir.

Tablo 2.2: Azerbaycan GSYİH içindeki turizm sektörü payı

Gösterge ve Yıllar	GSYH (%)
2017	4,5
2018	4,3
2019	4,5
2020	1,9

Kaynak: Gaziyeve ve Boyacıoğlu, 2021: 243

Azerbaycan'da GSYİH oranlarında da zamanla yaşanan artışlar, 2018 yılının ilk evresinde bir düşüş göstermiş ve bununla birlikte kişi başına düşen GSYİH oranları da azalmıştır. Sadece Covid-19 pandemi dönemi etkisinin 2020 yılı için önemli bir sonuç doğurduğu da görülmektedir. Bu kapsamda World Travel & Tourism Council (2021) araştırmasına göre, Azerbaycan'da 2020 yılında Covid-19'dan kaynaklı etkilere bağlı olarak seyahat ve turizmin GSYİH'ye toplam katkısı, %67,1 oranında düşüşe neden olmuştur. İstihdama katkısında ise %21,8 oranında olumsuz etki yaratmıştır.

Uluslararası düzeyde ziyaretçi etkisi ise %82,5 oranında azalmaya neden olmuştur. Ulusal düzeyde ise %47,6 düzeyinde bir azalma yaratmıştır. Dolayısıyla yalnızca Covid-19 pandemisinin etkisi fazladır. Bu nedenle sektörel olarak da azalmaların yaşanmıştır. Ekonomik büyüme açısından değerlendirme yapılması bağlamında yine enflasyon oranları da aynı şekilde önemlidir. Tablo 2.3’de enflasyon oranlarındaki değişim gösterilmiştir.

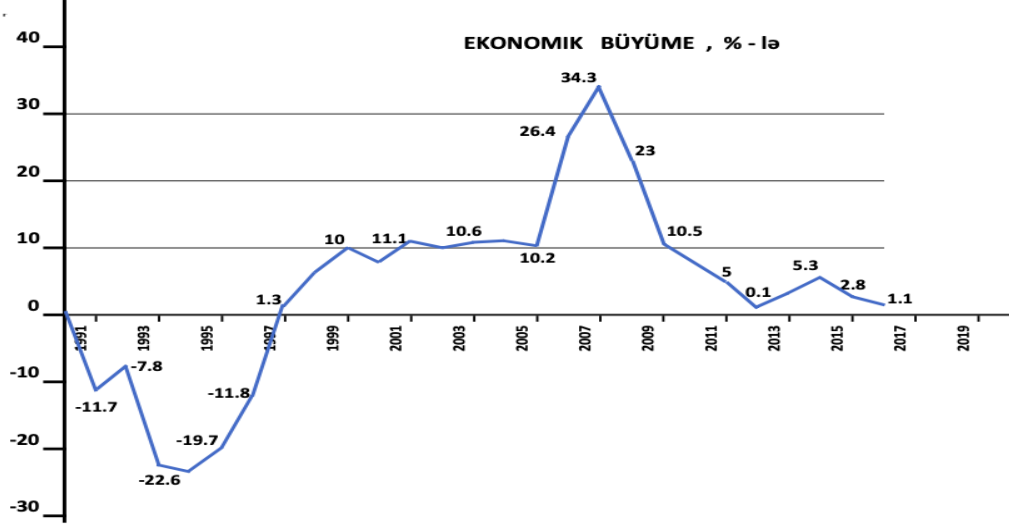
Tablo 2.3: Azerbaycan enflasyon oranları

Gösterge ve Yıllar	Enflasyon oranları (%)
2017	5,8
2018	2,3
2019	2,7
2020	2,8

Kaynak: Dış Ticaret Müdürlüğü, 2017: 4; Ticaret Bakanlığı, 2021: 8

Enflasyon oranları gösterildiği üzere yakın dönemde önce azalma göstermiş, daha sonra ise artmıştır. Global piyasalarda mal fiyatlarında yaşanan artışlar, gıda ürünleri fiyatlarında yaşanan artışlarla paralellik göstermektedir. Azerbaycan ekonomisinde yaşanan gelişmelerle birlikte önemli dış ticaret ortaklarının işlevsel hale gelmesinin, dünya enerji fiyatlarının düşmesinin ve global piyasada enflasyonun gerileme trendine girmesinin Azerbaycan piyasalarına da yansması durumuna yönelik sonuç elde edilmektedir. Bir başka açıdan Azerbaycan’ın genel olarak ekonomik büyüme oranları için büyük değişim ise Grafik 2.1’de gösterilmektedir.

Grafik 2.1: Ekonomik büyüme göstergesi

Kaynak: Muxtarov ve Cebiyev, 2017: 36

Bağımsızlık sonrası dönemde ekonomik büyüme göstergelerinin 1997'den sonra önemli bir gelişme kazandığı ifade edilebilmektedir. 1990 ile 2015 yılları arasında kapsayan bu grafikte özellikle de 2005 ve 2008 yılları arasında ciddi bir gelişme vardır. Bunun ise nedenleri yatırımlara, petrol kaynaklarının kullanılmasına bağlı bir gelişme kazanmıştır. Ancak GSYH oranlarında büyüme hızla devam etmiştir. Azerbaycan'da talep yönlü enflasyon gelişmesi farklı nedenlere göre değişmektedir. Diğer yandan Azerbaycan'ın ekonomik açıdan üçüncü dönem incelendiğinde, temelde üç ayrı stratejinin hedeflendiğinden bahsedilebilir. Aras (2003: 25) çalışmasında bu hedefler ele alınmıştır:

- Ekonomik büyümenin istikrarlı bir şekilde sağlanması için iktisat politikasının güçlendirilmesi,
- İkinci devlet özelleştirme politikalarının kabulüyle birlikte enerji sektöründe yeniden yapılanmanın ve kapasitenin artırılması,
- Gelişme oranlarına bağlı kalınarak iktisat politikalarını yönlendirmek ve aynı zamanda sosyal yönünü güçlendirmek,
- Sosyal refah düzeyini artırmak,

- Cari perspektife dayanılarak hükümetin iktisat politikasında, enerji sektöründe yaşanan hızlı gelişmeyle paralel olarak kaynakların diğer sektörlere aktarımı ve yönetimini sağlamak,
- Azerbaycan hükümetinde uluslararası kurumlarda yapılan görüşmelerle paralel doğrultuda orta vadeli yeni faaliyet raporunu oluşturmak ve refah düzeyini de bu amaçlar doğrultusunda artırmak.

İktisat politikalarının genel olarak petrol kaynakları üzerinden ve dolayısıyla enerji politikaları üzerinden bir işlev kazanması amaçlı çalışmaların yaygın olduğuna değinilebilmektedir. Azerbaycan’da dünya çapında petrol ürün piyasasını oluşturmak ise bu şekilde stratejik öneme sahiptir. Ancak sektörel bazda gelişmelere olan yönelim de yine bu gelişmelerin bir sonucu olarak değerlendirilmiştir. Dolayısıyla Azerbaycan ekonomisinde ve hizmet sektörü ilişkisinde yaşanan gelişmeler daha çok, bağımsızlık sonrası üçüncü dönemde görülen bir gelişme olarak kabul edilebilmektedir.

2.2. Ekonomik İstikrarı Sağlamak İçin Geliştirilen Politikalar Ve Amaçlar

Azerbaycan, ekonomik büyümeyi gerçekleştirmek amacıyla maliye politikaları geliştirmektedir. Ekonomik istikrarı sağlamayı, ekonomik büyümeyi ve kalkınmayı gerçekleştirmeyi, ekonomik kaynak dağılımında etkinlikleri sağlamayı ve gelir dağılımını dengeli hale getirmeyi amaçlamaktadır. Bu doğrultuda Azerbaycan’ın asıl hedefleri arasında ekonomik istikrarı destekleme politikalarının ön plana alındığından bahsedilebilmektedir. Ekonomide istikrarın oluşturulabilmesi amacıyla Azerbaycan, istikrar politikasında kalkınma hızını etkileyecek ve kaynakları verimli düzeyde kullanmayı amaçlayacak birtakım uygulamalara odaklanmaktadır (Ahundzade, 2009: 11-12). Azerbaycan ekonomisi üzerinde önemli bir yere sahip olan unsurlardan biri, sektörler ve döviz girdileri üzerinden değerlendirilebilmektedir. Tarım, imalat, hizmet sektörlerinde yaşanan gelişmeler, petrol sektöründe yaşanan gelişmelerin arkasında kalan bir sonuçla karşımıza çıkmaktadır. Ancak petrol, doğalgaz gibi kaynaklara sahip olan ülkelerin temel sorunlarından biri, bu kaynakların tükenmesine yönelik bir sonuç

ile karşılaşılabilmektedir. Dolayısıyla ekonomik büyümede önemli bir yere sahip olan petrol sektörü de Azerbaycan için bu yönde bir tehdit doğurmaktadır.

Azerbaycan için petrol sektörü, bağımsızlığın kazanılmasından sonraki dönem içerisinde istikrarı gerçekleştirmek amacıyla ekonomik reformların gerçekleştirilmesi için tercih edilen sektördür. Ekonomik büyüme üzerinde önemli bir yere sahip olan bu kaynak, bağımsızlığın kazanıldığı ilk dönemde birçok sözleşmenin petrol sektörü için gerçekleştirildiği dönem olmuştur (Oğan, 2000: 57). 1994-2000 yılları arasında ülkenin kalkınmasında petrol sektörü bu şekilde önemli bir etki yaratmıştır. Ancak yabancı sermaye yatırımı zamanla azalmıştır. Özellikle de bu düşüşlerin etkili olduğu dönemler içerisinde, 2005 yılından sonraki dönemden bahsedilebilmektedir. 2005 yılında 3799 milyon dolar yabancı yatırımlar yapılmış, ancak 2008 yılında bu yatırım oranı 3350'ye düşmüştür (Ahundzade, 2009: 182-183). Bu durum göstermektedir ki, Azerbaycan'ın yeni stratejiler geliştirmesini gerektiren ve bunun da özellikle ekonomik büyümeye katkısını artıran uygulamaların etkin bir boyut kazanmasını sağlayan yönünün iyileştirilmesi sağlanmalıdır.

Azerbaycan için genel ekonomik görünüm değerlendirildiğinde, petrol dışında yatırımların genel olarak düşük düzeyde olduğundan bahsedilebilmektedir. Bu yönde çeşitlendirme oranının da yetersiz kaldığı ifade edilebilmektedir. Ekonomide piyasa öncülüğünde bir sistemin kurulması ve geliştirilmesi uzun bir dönemi kapsamaktadır. Bu durum Azerbaycan için önemli bir sorun oluşturmaktadır. Çünkü yatırımlarda geç bir dönem etkisinden bahsedilebilecek sorun yaşanmıştır. Petrol sektörüne odaklanan ülke, petrol dışındaki sektörlerde yeterli düzeyde yatırımları gerçekleştirmemiştir (Delice, 2012: 103). Sektörel yatırımların artırılması amacıyla çeşitli politikaları gerçekleştirme faaliyetlerine odaklanıldığında Azerbaycan, bazı ülkelerde vergisel teşvikleri artırmak amacıyla hizmet sektöründe önemli yatırımları amaçlayan çalışmalara benzer uygulamalarda bulunabilmektedir. Örneğin Kosta Rica bu yöndeki stratejileri ile turizm sektöründe önemli gelişmeler yakalayabilecek çalışmalar yapma ve faaliyetlerde bulunma süreçlerine yönelmiştir. Azerbaycan için turizm sektörünün önemi özellikle de kültürel miras ve doğal güzellikler açısından uzun dönemli etkileri olabilecek ve ekonomik büyümeyi destekleyebilecek niteliklere sahiptir. Bu nedenle

Azerbaycan, turist sayısında artışları sağlama ve döviz girdisini sağlamak için ciddi atılımlarda bulunabilecek faaliyetlere odaklanabilmelidir. Bunların yanı sıra ülkedeki ekonomik büyüme göstergeleri olarak belirtilebilecek adımlar arasında bölgesel gelişimlerin desteklenmesi, yoksullukla mücadelede stratejik adımların atılması, istihdam olanaklarının geliştirilmesi, sanayi sektöründe ciddi atılımların yapılması gibi farklı çalışmalar da önemli birer sonuç yaratabilecek etkilere sahiptir. Burada özellikle de petrol dışında sektörlerin teşvik edilmesinin amaçlanması gerektiğinden bahsedilebilmektedir. Teşviklerin ise rekabeti ön plana çıkaran, ihracatı ihmal etmeyen, dünya piyasalarında rekabet edebilecek düzeyde çalışmaları geliştiren, üretime katkı sunabilecek boyutları yakalayan gibi temel uygulamalar, sektörel düzeyde faaliyetleri destekleyen uygulamalar şeklinde ifade edilebilmektedir. Buna göre dünya piyasalarında rekabet edilebilecek düzeyde çalışmaların geliştirilmesinin önemi, petrol dışındaki sektörlerle yönelik yatırımlar için de önemli kabul edilebilir (Ahundzade, 2009: 141; Musayeva, 2011: 426-428).

Azerbaycan'ın ekonomik büyümesi analiz edilirken petrol dışında alternatifler, inşaat sektörü, sanayi sektörü, hizmet sektörü şeklinde sıralanabilmektedir. Farklı alanlarda çalışmalara yönelik stratejilerin yapılması potansiyel politika önerilerine bağlı olarak teşviklerin artırılmasını gerektirmiştir. Çünkü petrol sektöründe zamanla yaşanan sorunlar, hem doğrudan hem de dolaylı yönüyle ekonomi üzerinde belirleyici bir sonuç doğurmuştur. Örneğin petrol sektöründe yaşanan gerilemeyle birlikte Gayri Safi Yurtiçi Hasıla da azalmıştır. 1990-1995 yılları arasında sadece %60 oranında bu azalmanın yaşandığından bahsedilebilmektedir. Diğer yandan enflasyonun yine bu dönemlerde %1.300'lere kadar yükseldiği belirtilebilmektedir. İstihdam oranında da azalma yapılan yatırımların düşmesinin bir sonucu olarak azalmıştır. Bu nedenle de Azerbaycan ekonomisinde herhangi bir sektör grubuna ait olan azalmaların sonuçları, ekonomik büyüme üzerinde de makroekonomik göstergeleriyle birlikte etki yaratan sonuçlarla kabul edilebilmektedir (Musayeva, 2011: 426-428; Mamedov, 2019: 10). Petrol sektörünün böyle bir sonuç doğurmasında asıl etki, petrol sektörü dışında diğer sektörlerle yönelik bilinçli yatırımların, kaynakların verimli kullanılmasına yönelik gerçekleştirilmediğini göstermesi yönüyle açıklanabilmektedir. Azerbaycan'da bu tür alternatiflerin artırılmasını gerektiren çalışmalar da böylece uygulanması gereken

birtakım sonuçlar doğurmuştur. Çünkü İsmayılov (2020: 29) çalışmasında aktarıldığı üzere petrol oranları, günde binlerce üretim varil çerçevesinde değerlendirildiğinde, 2010 yılında 1037, 2011 yılında 932, 2012 yılında 882, 2013 yılında 888, 2014 yılında 861, 2015 yılında 851, 2016 yılında 838, 2017 yılında 792, 2018 yılında ise 795 olarak ifade edilmiştir. Buna göre uzun dönemli etkileriyle petrol sektörü yatırımlarının zaman içerisinde azalma gösterdiği belirtilebilmektedir. Kaynakların petrol dışı sektör için de değerlendirilmesi ve geliştirilmesi bağlamında söz konusu incelemeler, önemli bir unsur olarak açıklanabilmektedir.

Azerbaycan'da farklı alanlara yönelik stratejiler ve uygulamalar, potansiyel politika önerilerinin geliştirilmesine zemin hazırlamıştır. Bunun bir sonucu olarak ifade edilebilecek gelişmelerden biri, istihdamın sektörel dağılımı üzerinden açıklanabilmektedir. 1995'den 2005 yılına kadar istihdamın genel olarak ulaşım, haberleşme, tarım, turizm, inşaat alanlarında olduğu bilinmektedir. Tarım sektöründe özellikle de 1998'den sonra artış yaşanmıştır. Aynı şekilde sağlık sektörü, gelir dağılımı üzerinde en az orana sahip olan sektördür (Valiyev, 2008: 110). Bu unsurlar, petrol sektöründe yaşanan azalmaların sonucu olarak diğer sektörlerde stratejik adımların atılmaya başlandığı ve özellikle de istihdam üzerinden açıklanabilecek bir sonuç etkisi yaratmasıyla birlikte değerlendirilebilecek unsurlardır. Diğer yandan mevcut faaliyetler, ülkelerin kendi kaynaklarını en iyi şekilde analiz etmeyi gerektirmektedir. İstihdamın yaratılması ve dengeli bir büyüme için bu konu oldukça önemlidir.

Ülkenin büyüme olanakları ve çeşitleri analiz edilirken ekonomik büyüme açısından makroekonomik göstergelere bağlı kalınarak bunların gerçekleştirilebileceği gösterdiğinden önemli bir boyut kazanmaktadır. İstihdamın yaratılmasına olanak tanıyan yatırımlar, ekonomik büyüme üzerinde doğrudan bir etki oluşturabilmektedir. Turizmin ekonomik büyüme açısından etkisine yatırım odaklı bakıldığında, özellikle de turizm çıktıları konusuna değinen Buhalis ve Law (2008) çalışmalarına odaklanılabilmektedir. Turizm çıktılarının yapısal olarak soyut olduğu açısından ilişkilendirme yaptıkları çalışmada, karşılıklı ilişkinin ve deneyimin söz konusu olduğu gelişmeler üzerinden incelemede bulunmaktadır. Dolayısıyla bu durum,

yatırım üzerinden de ilişkilendirilebilmektedir. Yatırım imkânlarının turizm sektörü ile gelişmesinin Azerbaycan’da bu kapsamda yapılacak çalışmalar açısından değerlendirmesi, özellikle de sektörlerin de istihdam yaratmalarına ve kaynak elde etmelerine sağladığı katkı yönüyle önemli bir sonuç yaratabilecektir. Turizm özellikle uluslararası düzeyde etkisini gösteren, ulusal yönünden ziyade diğer ülkeden insanların ihtiyaçlarını ve isteklerini karşılamayı da hedef aldığından, yatırımların ve istihdam olanaklarının bu yönde yapıcı çalışmalarla desteklenmesinin önemi fazladır. İnsanların talepleri açısından turizm faaliyetleri, Yang ve diğerleri (2014: 194-201) tarafından yapılan bir çalışmada incelenmiştir. Örneğin iç turizmde fiyatlandırmanın taleplerin etkisi üzerinde negatif bir etki yaratmadığını vurgulamaktadırlar. Temelde bu durum, iç turizmde bu denli etkisi az olan bir sonuç yaratabildiğine göre, dış turizm için daha az düzeyde etkinin oluşabileceği vurgulanabilmektedir. Bu kapsamda genel bağlamda turizm, dış turizmin daha çok etkili olabileceği ekonomik bir sonuç yaratabilecek etki ve potansiyele sahiptir. Azerbaycan turizm faaliyetlerine odaklanırken özellikle de dış turizmi canlandırma odaklı çalışmalara yöneldiğinde, turistlerin taleplerini karşılayabilecek potansiyeli de aynı oranda yakalayabilecekleri bir sonuç elde edebilmektedirler. Ancak genel bağlamda ülkeden ülkeye değişiklik gösteren sistem vardır. Dengeli bir ekonomik kalkınmanın temelinde, faaliyetlerin de birbirleriyle uyumlu olması gerekmektedir. Işık ve diğerleri (2018: 38-43) tarafından yapılan çalışmada temelde bu durum, ekonomik kalkınmanın bölgesel düzeyde yönetiminde spesifik bir sonuç doğurabileceğini vurgulamaktadır. Bu bağlamda Azerbaycan’ın ekonomik büyüme odaklı geliştireceği çalışmalarda ve turizm faaliyetlerini bu yönde kullanmada, özellikle de bazı bölgelerin turistik özelliklerinin fazla olmasının sonucu, kalkınma planının da bu doğrultuda ele alınmasını gerektirebilmektedir. Bunun için turizm faaliyetlerinde ekonomik kalkınma aracı olarak turizmde, imkânların ve olanakların bütüncül şekilde ele alınarak geliştirilmesi durumuna odaklanılmalıdır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

AZERBAYCAN EKONOMİSİNDE TURİZM SEKTÖRÜNÜN ÖNEMİ

Araştırmanın bu bölümünde, Azerbaycan ekonomisinde turizm sektörünün önemi incelenecektir. Bu kapsamda turizm sektörünün yapısal özellikleri, turizm çeşitleri, Azerbaycan üzerine yapılan turizm sektörüne ilişkin genel literatür, turizm sektöründe tarihsel gelişim ve mevcut durum değerlendirilecektir. Ekonomik büyüme kapsamında turizm gelişmesi bu şekilde etkileri, faktörleri ve sonuçları açısından dikkate alınacaktır.

3.1. Turizm Sektörünün Yapısal Özellikleri

Turizm kavramına ilişkin net bir tanımlama geliştirilememektedir. Bunun asıl nedeni, çok yönlü ve oldukça kapsamlı olmasından kaynaklıdır. Kavramın tek ya da net tanımla ifade edilmediğinden bahsedilebilmektedir (Günel, 2009: 3). Turizm kavramının kökeni, Latince anlamıyla birlikte dönme anlamına gelen ‘tornus’ sözcüğünden türetilmiştir. Tour, dairesel bir hareketi temsil etmekle birlikte, bazı şehir, yöre ve aynı zamanda ülke ziyaretlerini, iş ve eğlence maksadıyla yapılan yer değiştirme hareketi şeklinde belirtmektedir. Touring deneyimi de zevk amacıyla yapılan eğitsel ve küresel özelliklerdir (Akat, 2000: 2). Turizm kavramının sektör açısından dikkate alınmasında ise seyahat kavramıyla ilişki değerlendirme önemlidir. Turizm olgusunun 20. yüzyılda bugünkü anlamıyla geliştiğinden bahsedilebilir. İnsanın dinlenme ihtiyacının gün geçtikçe artması, turizm sektörünün de gelişmesinde, dünya genelinde etki yaratmasında önemli bir gelişmedir.

Turizm sektörü, dünya genelinde hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkeler açısından yoğun ilgi görülen sektörlerden biridir. Önemi korumakla birlikte dünyada en hızlı gelişme gösteren sektör olarak da adlandırılabilir. Turizm sektörünün bu gelişme dinamikleri, ülke ekonomilerine katkılarını da ön plana çıkarmıştır. Böyle bir açıdan turizm arz potansiyelinin yaşanacağı, sektöre olan payın da her geçen gün artacağı değerlendirilebilmektedir. Turizm sektörünün ülkelerin gelirlerinden olması, gelişmekte olan ya da az gelişmiş ülkelerde sektörün döviz kazandırıcı özelliklerinden

yararlanılmasına katkı sunmuştur. Ayrıca istihdam olanaklarından yararlanma da aynı ölçüde önemlidir. Diğer yandan gelişmekte olan ülkelerin turizm sektörüyle birlikte, ihracat yapabilmeleri de kolaylaşmaktadır. Ara ve yatırım malı ithalatına dayanılarak ise turizm sektöründe bu gelişmeler, yardımcı araç olarak işlev kazanmaktadır. Buna göre turizm sektörü, yapısal özelliği gereğince birçok gelişmeyle bağlantılıdır (Yıldız, 2011: 54).

Turizm sektörünün yapısal özellikleri açısından genel durumu Azerbaycan için değerlendirildiğinde, ekonomik açıdan makroekonomik göstergeler çerçevesinde bu husus ele alınabilmektedir. Bunlar arasında istihdam olanakları, ekonomik açıdan örnek olarak gösterilebilmektedir. Bu kapsamda turizm sektörü, istihdam yapısı ve olanakları açısından çalışanlara yönelik de etkiler taşımaktadır. İstihdam yaratabilme kapasitesi açısından turizm sektörünün, ekonomi üzerindeki etkilerinin de yansımalarına göre turizm sektörü için yatırımların yapılmasını gerektirmektedir. Bu ise turizm sektörü özellikleri gereğince önemli bir konudur (Tüzükan, 2015: 241). Bu doğrultuda kaynakların daha verimli kullanılabilmesi amacıyla geliştirilen çalışmalar ve faaliyetler önemli bir yer tutmaktadır. Rzayeva (2019: 112) çalışmasında bu konu, Azerbaycan'ın zengin kaynaklara sahip olan bölge olması dolayısıyla incelenmiştir. Bu çerçevede Azerbaycan, yapısal özellikleri gereğince turizm çalışmalarına da ortam hazırlayabilecek özelliklere sahiptir. Turizm sektörünün özellikleri açısından diğer konu, hizmet sektörü niteliğinde olmasıdır. İnsan gücüne duyulan ihtiyacın fazlalığı, etkin bir sektör gelişim ya da dinamikleri açısından incelenmektedir. Sosyo-ekonomik bir ölçütünün olması, sosyo-demografik açıdan ise farklı gruplardan insanların bir arada toplanması, turizm sektöründen herkesin yararlandığı ve uyguladığı sektörlerden biri olmasına işaret etmektedir (Bahar, 2007: 6-8). Bu nedenle Azerbaycan için turizm sektörünün geliştirilmesi kapsamında yapılacak çalışmalar arasında birçok faaliyeti kapsayan uygulamaların aynı doğrultuda etkinlik kazanması önemli bir yere sahip olan nitelik şeklinde yorumlanabilmektedir.

Turizm sektörünün yapısı gereğince, turistlerin konaklama, ulaştırma, yeme-içme, perakende satış, eğlence gibi hizmetlere ulaşması kolaylaştırılmaktadır. Burada dikkate değer unsurlardan biri, birçok alanda hizmetlerin yaygınlaştırılmasıyla ilgili

bir konudur. Turizm sektörü, hizmet üreten sektörlerden biridir. Emek-yoğun yapıya sahiptir. Turizm sektörü, farklı yapıdaki üretim birimlerinde işlem hacimlerini artırma sırasında, yeni pazarların oluşmasına ve gelişmesine bağlı katkı sunmaktadır. Burada ise özellikle de istihdam açısından olumlu etkiler yarattığından bahsedilebilmektedir (İdrisoğlu, 2016: 6). Turizmin birçok bilimden yararlanan çalışma alanı olduğu dikkate alındığında yapısal sonuçlar dikkate değerdir. Turizmin ekonomi, işletme, sosyoloji, politika ve benzeri nitelikte birçok bilim dalıyla ilgisi, çok yönlüdür ve son derece karmaşıktır (Usta, 2009: 3). Turizm sektörünü diğer sektörlerden ayıran özellikler açısından ise bu konu, bu sektörün bir hizmet sektörü olmasından kaynaklıdır. Hizmetin niteliği ve potansiyeli, turizm talebi üzerinde etkilidir. Turizm talebindeki artışlar, bireyi doğrudan harekete geçirmektedir (İdrisoğlu, 2016: 7). Dolayısıyla turizm sektörü, talebe yanıt verilebilecek özellikleri açısından öneme sahiptir. Yapısal özelliklerin geliştirilmesi, birçok sektörle olan gelişmelerle ilişkilidir. Bu kapsamda değerlendirme, turizm sektörü özelliklerine yönelik de incelenebilir. Söz konusu özellikler ve unsurlar şu şekilde sıralanabilmektedir (Günel, 2009: 4-5):

- Turizm, öncelikli olarak hareket ve seyahat olayına dayanmaktadır. Kişilerin devamlı yaşadıkları yer dışında oluşan bölgelere seyahat ettiği ve sürekli bir yerleşim amacının olmadığı hareketlerdir.
- Turizm kavramı, statik ve dinamik olarak iki ayrı unsurdan oluşmaktadır. Statik unsur, konaklama ve yardımcı unsurlardır. Konaklama, bireylerin kendi konutları dışındaki süre içinde yararlandıkları işletmelerdir. Dinamik unsur ise seyahati ve ulaşım araçlarını belirtmektedir. Turizmin gerçekleşebilmesi için yer değiştirmenin sağlanmasında seyahat, asıl şartlardandır.
- Turizm açısından seyahat, kişilerin kendi bireysel irade ve isteklerine yönelik gelişmektedir. Diğer şekliyle ise turizm, bireyin seyahat kararındaki bütüncül bir serbestliktir.
- Turizm kapsamlı seyahatlerde ticari veya siyasi amaç yoktur. Seyahat amacını genel bağlamda, din, spor, eğitim, eğlenme, dinlenme, kültürel, sağlık, moda, merak, çevreden uzaklaşma, zevk, alışkanlıklar gibi unsurlar oluşturmaktadır.

Dolayısıyla seyahatte amaç genel bağlamda kişiyi tatmin edici turizm faaliyeti olarak görülebilmektedir.

- Turizm, seyahatteki insanlara ek olarak, bireyi, seyahatin başlangıcından bitim aşamasına kadar geçen sürede, bütün gereksinimlerin karşılanmasına bağlı bir şekilde açıklamaktadır. İşletmelerin tamamını karşıladığından bahsedilebilir. Bu nedenle birçok işletmeyle bütünleşmelidir.
- Ekonomik ve toplumsal yönleriyle seyahat incelenabilmektedir. Toplumsal bir etkileşim yaratma, elde edilen gelirler vasıtasıyla ülkeye olumlu açılardan ekonomik etkiler yaratma durumu hedeflenmektedir.

Maddelerde sıralanan unsurlar, turizm sektörünün genel yapısal özelliklerini ifade etmektedir. Bu maddeler genel olarak potansiyel açıdan Azerbaycan için dikkate alındığında turizmin öncelikle seyahat amacını taşıyan bir sektör olmasına işaret eden bir sonuç yaratması dolayısıyla önemli kabul edilmektedir. Mammadov (2020: 39) çalışmasında, Azerbaycan'da bağımsızlık sonrasında kurulan yeni turizm şirketlerinin seyahat için faaliyetler geliştirmeleriyle birlikte başlayan süreç, ülke genelinde seyahat kavramının hem de yurtiçinde hem de yurtdışında yaşanmasına ortam hazırlaması kapsamında ele alınmıştır. Buna göre Azerbaycan'da seyahat yaklaşımının bir sonucu olarak turizmin gelişme kazanmasına ortam hazırlayan süreçten bahsedilebilmektedir. Bu bakış açısıyla birlikte turizm gelişmeleri, farklı turizm olanaklarının geliştirilmesi ve imkânların oluşturulması için yatırımları teşvik eden uygulamalarda adımların da atılmasına yönelik gelişmeye dayanan özelliklerle ele alınabilmektedir. Turizm çeşidi ve kaynakların verimli kullanılması yönüyle temel ilişki, seyahatlerin hem dinamik olmasına hem de birçok alternatiften oluşmasına ortam hazırlayan çalışmaların da bu kapsamda artmasına neden olabilecek gelişmelerin sunulması bağlamında dikkate alınabilmektedir.

3.2. Turizm Çeşitleri

Turizm çeşitleri, farklı kriterlere göre gruplandırılabilir. Burada genel bağlamda turizm olayının açık ve doğru bir şekilde incelenmesi önemlidir. Bu kriterler arasında turist sayısı, turist özellikleri, turizm amacı ve sosyolojik niteliği gibi faktörler yer almaktadır. Yöre genelinde turizm çeşitleri, yöreye gelen turist çeşitleri, turistlerin

sosyo-ekonomik özellikleri, ziyaretçilerin yoğunlukları, ortalama kalış süreleri, turist faaliyet türleri, turistik alanların özellikleri, taşıma kapasitesi, yöre imajı gibi etkenler, turizmin yöre ve yerel halk üzerindeki önemli etkenidir (Avcıkurt, 2007: 13; İdrisoğlu, 2016: 7-8). Bir başka sınıflandırma ise alternatif turizm çeşitlerine göre yapılabilir. Bu kapsamda bir sınıflandırma, Kılıçözlü (1995: 22-25) çalışmasında aşağıdaki şekilde belirtilmiştir:

- Golf turizmi,
- Dağ ve kış turizmi,
- Doğa odaklı turizm,
- Festival turizmi,
- Yat turizmi,
- Tren, bisiklet ve karavan turizmi,
- İnanç turizmi,
- Termal turizm.

Turizm çeşitlerinde sınıflandırmalar oldukça fazla düzeydedir. Bununla ilgili olarak ise, detaylar açısından turizm türlerine odaklanma, amaç ve nedenlerine göre sonuçlara bakma gibi konular etkili bir yer tutmaktadır. Turizm faaliyetlerindeki farklılıklar ve gelişmeler, bölgesel ölçütlerde değerlendirmeye tabi tutulmaktadır. Dolayısıyla farklı turizm çeşitleri incelendiğinde oldukça kapsamlı olduğu değerlendirilebilmektedir. Etkileri ve sonuçları ise birçok yönden incelenebilmektedir. Özellikle de ekonomik açıdan etkileri, her bireyin turizm faaliyetlerinden yararlanma konusuna ilişkindir. Çeşitli turizm olanaklarının her yaştan kesime ya da her coğrafyadan insana yönelik olabileceği, turizm faaliyetlerinin sonuçlarının, kapsamlı birer çalışmaları yapmayı gerektirdiği şekliyle açıklanabilmektedir. Buna ilişkin diğer bir sonuç, ekonomik yönden etkilerdir. Turizm ve ekonomi arasındaki ilişki, daha çok detay içeren değerlendirmelerin, bölge özelinde/kapsamında yapılması gerekliliğini vurgulamaktadır. Azerbaycan'da turizm sektörü açısından uygun coğrafi koşullar, doğal güzellikler ve arkeolojik eser potansiyeli bulunmaktadır. Bu açıdan doğal, tarihsel ve kültürel yönüyle turizm çeşitliliği ön plana çıkmaktadır. Buna göre turizm çeşitleri ve alanları genel olarak şu şekilde sıralanabilmektedir (Aras, 2003: 103-104):

- Tatil turizmi: Tatil yapmaya uygun alanlar, Zakalata, Şeki, Gence, Kazak, Lenkeran olarak belirtilebilir.
- Plaj turizmi: Azerbaycan'ın doğu kesimleri Hazar Denizi ile kaplıdır. Bilgeh ve civarında uzayan plaj alanları bulunmaktadır.
- Av turizmi: Ülke genelinde evcil ve yabani olarak toplamda 97 tür memeli hayvan, 346 tür kuş ve 95 tür balık bulunmaktadır. Av tüfeğinin kullanılması ruhsata tabi işlemleri kapsamaktadır. Her tüfek sahibinin de av derneğine üye olması zorunlu tutulmaktadır.
- Yayla ve dağ turizmi: Zakalata meşelikleri, Şeki Gelesen Göresen Galası, Başdaşagıl Guba meşelikleri, İsmayılı, Gebele, Ağdaş ormanları, Gence, Lahıç, Hacıkent ve Göygöl şeklinde belirtilebilmektedir.
- Kaplıca ve sağlık turizmi: Azerbaycan genelinde 1000 kadar mineral su vardır. Termal su alanları olarak da ifade edilen bu alanlarda özellikle de “naftalan” şeklinde adlandırılan ve dünya genelinde yalnızca Azerbaycan'da yer alan petrol karışımı bir çamur suya sahiptir. Bu suyun insan vücuduna etkilerinde sinir sistemi başta olmak üzere deri, cilt, kadın hastalıkları gibi birçok hastalık çeşidine iyi geldiği ifade edilmektedir. Azerbaycan'da tedavi amaçlı kullanılan senatoryumların birçoğu Apşeron Yarımadası'nda yer almaktadır.
- Kültür turizmi: Kültür ve tarih açısından oldukça zengin olan Azerbaycan, eski anıtlara, mezarlara, türbelere, binalara ve değerli tarihi eserlere sahiptir. Ayrıca bu alanları korumak, restore etmek için kurulmuş cemiyet vardır.

Maddelerde sıralanan turizm çeşitleri ve alanları, turizmin Azerbaycan için geliştirilebilecek bölgelerini ve faaliyetlerini kapsamaktadır. Bu amaçla Azerbaycan, Halis ve diğerleri (2016: 561) çalışmasında da değinildiği üzere bölgesel kalkınmaya olan eğilim, turizm faaliyetlerinde gelişmeleri sağlamak amaçlıdır. Ülkelerin kendi kalkınma stratejilerini oluştururken merkezi yönetim dışında kaynak yaratma arayışı ve çalışmaları öne çıkmaktadır. Bölgesel gelişme araçları olarak uygulanan politikalar, turizm odaklı olduğunda bölgesel ekonomik gelir kaynağına katkı sağlamaktadır. Bir başka deyişle turizm ve ekonomi arasında kurulan ilişki, bölgesel açıdan kaynakların ve turizm çeşitliliklerinin artırıldığı bir uygulama niteliğini kazanmaktadır.

Azerbaycan'ın turizm faaliyetlerinde tarihsel gelişim sürecine bağlı çalışmalar incelendiğinde, birçok farklılığın olduğundan bahsedilebilmektedir. Ermenistan'ın Karabağ işgali ve Azerbaycan'ın bağımsızlığın ilk döneminde yaşadığı sıkıntılar, sosyo-ekonomik açıdan da sorunların gelişmesine ortam hazırlamıştır. Dolayısıyla bu dönemde turist sayısında yaşanan dalgalanmalar, olumsuz yönleriyle dikkat çekmiştir. Ancak ilerleyen dönemlerde turizm potansiyelini artırmaya dayalı çalışmalar, 2002-2005 Yıllarını Kapsayan Devlet Programı içerisinde incelenmiştir. Turizm sektörünü geliştirmek maksadıyla bu çalışma ve uygulamalar, ülke çekiciliğini artırma, yabancı turistleri çekme, modern tesisleri oluşturma, turistik bölgeleri belirleme ve inşa etme gibi işlemleri içermektedir. Ayrıca Haydar Aliyev'in, 2002 yılındaki "Azerbaycan Cumhuriyeti 2002-2005 Yıllarında Turizmin Gelişmesine Dair" kararı ile birlikte devlet programları da yürürlüğe girmiştir. Böyle bir durumda turizm yatırımı önemli boyutlara ulaşmıştır. Yolların ve alt yapıların iyileştirilmesi temelli çalışmalar da aynı şekilde iyileştirilmiştir (Heydarov, 2016: 48-49). Buna göre tarihi sürecinde turizmin gelişmesi temelli çalışmalar ve faaliyetler, 2002 yılından sonra daha çok ön plana çıkan uygulamalar ve yatırımlarla vardır.

Turizm faaliyetlerinin geliştirilmesi açısından ülkelerin kendi kaynaklarını ön plana çıkarma ve kullanma hedefleri, ülkeye gelen yabancı turistleri de aynı açıdan etkilemiştir. Örneğin iç turizm hem ekonomiyi canlandıran hem de genel bağlamda turizm sektörünün gelişmesine zemin hazırlayan bir turizmdir. Ekber ve Mirzaeva (2017: 1-3) çalışmasında, Azerbaycan'ın petrol fiyatlarındaki düşüşten sonra ekonomiyi canlandırma girişiminde çeşitliliğe yönelmesi ve turizm sektöründe etkinlik kazanması durumu, iç turizm üzerinden değerlendirilmiştir. Mevcut ve potansiyel müşterilerin sektöre çekilmesini hedef alan uygulamalar ve etkinlikler, insanların beklentilerini hedef alan, sorunlarını çözümlmeyi amaçlayan, isteklerini ön plana çıkaran gibi birtakım konularla bağlantılı olmuştur. İç turizm kapsamında Azerbaycan bu amaçla, seyahat-konaklamalara bağlı stratejilere önem veren, hizmetler bütünlüğünde önemli gelişme kazanan uygulamalara yönelmiştir. Gastronomi mirasını değerlendirme, kültürel özelliklerden faydalanma, sağlık turizmi uygulamalarını baz alma gibi uygulamalar çerçevesinde turizm faaliyetleri, önemli bir konu haline gelmiştir. Örneğin Azerbaycan Bakü'de UNESCO Dünya Mirası Listesi

arasında yer alan İçeri Şehir, Şirvanşahlar Sarayı, Kız Kulesi ve Gobustan, turizm sektörünü çok yönlü bir yapıya ulaştırmıştır. Bu açıdan turizm etkinlikleri ve çalışmaları esas alınarak yapılan değerlendirmeler, ön plana çıkan gelişmelerin de turizm faaliyetlerini destekleyen özelliklerde olmasına ortam hazırlamaktadır.

3.3. Azerbaycan Üzerine Yapılan Turizm Sektörüne Dair Literatür

Azerbaycan, turizm sektöründe henüz son dönemlerde gelişmelere yakalanan çalışmalar yapmaktadır. Buna göre turizm geçmişi çok uzun olmayan, kıyı-deniz turizmi ile kaplıca turizmlerinin çok yaygın şekilde gerçekleştirildiği bir ülke olan konumuyla bilinmektedir. Ancak bu turizmlerin yanı sıra Azerbaycan farklı kültürel değerlere de sahiptir (Rzazade, Güzel ve Ehtiyar, 2018: 427). Bu nedenle kültürel varlıkların da ön plana alınması amaçlı birtakım çalışmaların yapılması ve literatürde bu kapsamda değerlendirmelerin ön planda yer almasını ifade eden çalışmalardan bahsedilebilmektedir. Bu yönde yapılan değerlendirmenin özellikle de Azerbaycan'ın zengin bir tarihe, kaynağa, mirasa sahip olmasıyla ilişkilidir. Bu nedenle genel olarak araştırmalarda Azerbaycan'ın turizm sektöründeki yeri ve önemi açısından değinilen konu, Azerbaycan'ın kaynaklarını en verimli şekilde kullanmasına yönelik bir sonuçla açıklanmaktadır. Alakbarova (2012: 11) çalışmasında Azerbaycan, ülke içerisindeki potansiyelinde öncelikle maden suyu kaynaklarından tarihiyle zengin doğal ve kültürel bir yapıya sahip olan özellikleriyle belirtilmiştir. Bu nedenle de sağlık, av, kültür, doğa turizmleri kapsamında Azerbaycan, doğal ve kültürel yapılarıyla birlikte ele alınmakla birlikte turizmin geliştirilmesi yönünde de bu kapsamda stratejik adımların atılmasına ilişkin değerlendirmelerle karşımıza çıkmaktadır.

Azerbaycan'a gelen turist sayısının diğer ülkelere gelen turist sayılarından az olması, yeni önlemlerin geliştirilmeye çalışılmasına ve faaliyetlerin geliştirilmesine ortam hazırlamıştır. Bu amaçla temel unsurlar, ekonomik açıdan da desteklerin bu yönde yapılan yatırımlarla desteklenmesine etki göstermiştir. Literatürde bu kapsamda değerlendirilen konular, turist sayısını artırmada yatırımların yapılması ve teşvik amaçlı politikaların da geliştirilmesi üzerinde durmaktadırlar. Çünkü kaynakların verimli şekilde kullanılması gerektiğine yönelik detaylar, faaliyetlerin de bu

doğrultuda gelişme kazanmasını ön plana çıkaran unsurlar olmuştur. Kalaycı (2013: 43) çalışmasında da aktarıldığı üzere, 1995 senesinden bu yana Uluslararası Finans Kurumu, kendi kaynaklarından 198 milyon katkı sağlamıştır. Bu amaçla desteklerin ekonomik odaklı olup özellikle ülke kaynaklarının turizm açısından cazibesini artıracak konuma taşınması ve turistleri bölgeye çekebilecek özelliklerde olması, yatırımların bu yönde olmasına aracılık etmiştir.

Literatürde genel olarak Azerbaycan turizminin gelişme dinamikleri, iç turizm açısından değerlendirilmiştir. Diğer bir ifadeyle turizm imkânlarının sunulması ve bu kapsamda tanıtım amaçlı çalışmaların yaygınlığının az olması, istenilen verimin de alınmasını önleyen durum olarak ifade edilebilmektedir. Bu açıdan Azerbaycan'da turizm için gelişmeler, iç turizm gelir düzeyinin düşük olmasının sonucuna dayalı işlev kazanmıştır. Ülkenin yurt dışında tanıtılmasının az olması, uluslararası turizmin artmamasına neden olmuştur (Aras, 2003: 105). Ancak bu gelişmeler, küreselleşme ve dijitalleşme ile birlikte insanların araştırmaları yapacak ortama sahip olmasıyla değişmiştir. Araştırma, inceleme, tarihi önemi ön plana alma gibi unsurlara yardımcı gelişmeler, turizm faaliyetlerini de günümüzde canlandıran öneme sahiptir. Ancak yine 2003 yılında turizm faaliyetlerinin canlanmasını önleyen gelişmelerin de nedenlerine değinilebilmektedir. Bunlar arasında ise Aras (2003: 105-106), dinlenme tesislerinde koşulların yeterince iyileştirilmemesini, turizm alanlarına giden ulaşımın elverişsizliğini, turistlerin kalabilecekleri otellerin elverişli şartlarda olmamasını ve ülkenin on yılı aşkın bir süredir Ermenistan ile savaş etkisi altında olmasını belirtmiştir. Dolayısıyla Azerbaycan'ın turizm sektörünü geliştirmek amacıyla yatırımlarının ana hedefleri bu yönde olmuştur. Ancak bazı durumlara ilişkin eksiklikler devam etmektedir. Buna ilişkin bir çalışma örneği, sağlık turizmi alanına yönelik bunu değerlendiren Heydarov (2016: 70) çalışmasında ele alınmaktadır. Buna göre sağlık turizminin yeterince diğer ülkelere tanıtılmaması, modern tesislerin, tıbbi personel sayı ve niteliğinin az olması gibi genel unsurlar, bu alanda yatırımların artırılmasını ve ekonomik açıdan öneminin hedef alınarak geliştirilmesini vurgular. Bir başka açıdan ise turizm sektörünün gelişmesini sağlama hedefinde ekonomik gelişmelerin ve iyileştirmelerin ön plana alınarak uygulamalarda bulunulması önem arz etmektedir. Çünkü Rehimov (2018: 8-9) çalışmasında ifade edildiği üzere turizmin

gelir etkisini ortaya koyabilme açısından turizm tüketim harcamalarında gelire, yatırım maksatlı bakılmalıdır. Turizm yatırım harcamaları, ilk yatırım harcamalarından daha fazla yapılan bir sektör haline gelmektedir. Harcama ve gelir akışı arasındaki ilişkiye bağlı olarak ekonomik açıdan unsurlar dikkate alınmalıdır. Toplam fiili taleple ilişkili ölçüde milli gelirde yaşanan artışlar, ekonomideki her yatırım gibi turist yatırımlarında da gelir artışına neden olmaktadır. Marjinal tüketim eğiliminden kaynaklı bir gelişme faktörü ise, turizm sektörünü de bu bağlamda artırılması gereken bir sektör boyutuna taşımıştır.

Azerbaycan’da turizm odaklı çalışmalarda tarihsel süreç seksen yıldan fazladır. Mammadov ve Rahimov (2009: 7) çalışmalarında da ifade edildiği üzere turizm örgütü olarak Bakü’de, Proleter Turizm ve Seyahat İçin Gönüllü Toplum örgütü kurulmuştur. Bu örgüt 1932 yılından beri faaliyetler göstermekle birlikte sonraki dönemlerde örgüt kapsamı sadece turizmin seyahat amacı ile sınırlı kalan etkisinin olmadığını gösteren bir sonuç doğurmuştur. Buna göre Azerbaycan, ekonomik yönüyle turizm sektörünün etkisinden yararlanmak için daha kapsamlı stratejiler geliştirmesi ve politikalara ait faaliyetlerde bulunması gereken bir sektör olarak turizm yatırımlarına odaklanmıştır. Araştırmalarda genel olarak turizm çeşitleri, ekonomiye katkıları ve gelecek dönemde turizm geliştirme amacıyla yapılabilecek faaliyetleri ifade eden unsurlarla incelenen konular kapsamında yorumlanmıştır. Başka bir deyişle ise turizm sektöründe yaşanan gelişmelerle paralel olarak ekonomideki katkının da bu sektör grubu ile artırılmasının amaçlandığından bahsedilebilmektedir.

3.4. Azerbaycan Ekonomisinde Turizm Sektörünün Tarihsel Gelişimi

Turizm sektörü, ülkelerin ekonomik gelişmelerinde önemli bir yere sahiptir. Ekonomik büyüme göstergelerinde yatırımcıların harcamaları ve yabancı ülkelere gelen turistlerin etkisi önemli düzeydedir. Ancak Azerbaycan’ın ekonomik gelişmişlik göstergesi içerisinde bunun etkileri zamanla gelişme gösterebilecek potansiyeldedir. Bunun temel nedeni, henüz 2003 yılına kadar turizm gelirlerinin yok denecek kadar az olduğunu ifade eden Gel (2006: 22-23) çalışması analizinde de görülmektedir. Azerbaycan ekonomisinde liberalleşmenin gelişme göstermesine rağmen, yatırımların

etkisinin portföy yatırımlarda yerinin olmadığı görülmektedir. Turizm gelirlerinin de oldukça az olmasının bu durumda yatırımların eksiklerden kaynaklandığı yorumu geliştirilebilmektedir.

Azerbaycan’da turizm gelişimi özellikle de bağımsızlık sonrasında etkisini gösterse de bağımsızlıktan önce de gelişmelerin yaşandığından bahsedilebilmektedir. Bunun temelleri ise 1950’li yıllara dayanmaktadır. Çocuk kamp alanları, turist üsleri gibi alanların kurulmasıyla birlikte başlayan süreç, Bakü’de turizm faaliyetlerinin bir boyut yakalamasıyla bağlantılı olarak karşımıza çıkmaktadır. Diğer kentlerde 1957, 1958, 1960’larda turizm faaliyetleri devam edecek şekilde faaliyetler geliştirilmiştir. Turizmin canlanması amacıyla ulaşım etkinlikleri üzerinde durulmuştur. Yeni ulaşım hizmetleriyle turizm imkânlarının iyileştirilmesi, turizm üs bölgelerinin oluşturulması ile birlikte bölgeye kazandırılmıştır. Ancak iç turizm odaklı gelişmeler önemli boyut kazanmakla birlikte dış turizm için aynı durumdan bahsedilememektedir. Bağımsızlık sonrası dönemde turizm faaliyetleri değerlendirildiğinde Azerbaycan, ilk dönemlerde ciddi ekonomik krizlerin etkisiyle uzun bir süre savaşların etkisine maruz kalmıştır. Ekonomik açıdan sorunların yaşanması, turizm sektöründe de durgunluğa ortam hazırlamıştır. 1988-1992 yılları arasında ‘alışveriş’ ve ‘ticari’ tur sayılarında artış yaşanmıştır. Ülke genelinde kurulan turizm şirketlerinin etkisi, dış turizm faaliyetlerini de düzenlemede öncelikle etkiler yaratmıştır. 1991 yılında kurulan Dış Turizm Konseyi, Bakanlar Kurulu kararıyla önemli çalışmaların başlamasına katkı sunan gelişmelerden biri olmuştur. Bu konseyde devlet turizm politikasının uygulanması, koordinasyonu, turizm şirketlerinin ruhsatlandırılması bulunmaktadır. 1995 yılından sonra kademeli olarak turizm şirketlerinin özelleştirilmesi sürecine geçilmiştir. İlk altı bin kişilik düzenlenen sanatoryumlarda zamanla özelleştirmeler ve çalışmalarda da artışlar yaşanmıştır. Seyahat ve Gezi Konseyleri Sendikası çalışmaları da ayrıca bu kapsamda faaliyetler düzenleyerek araştırmalarını geliştirmiştir. 1995-2001 yılları arasında ise Azerbaycan için turizm sektörü, ekonomik kalkınma araçlarından biri olmaya başlamıştır. Ekonomiye etkisinin görülmeye başlanmasıyla birlikte turizmin de geliştirilmesi amacıyla faaliyetlere yönelim olmuştur. 2002-2018 yılları arasında turizmi geliştirme politikalarına odaklanılmıştır. Turizm Geliştirme Devlet Programı, Azerbaycan Devlet Tesisleri, Devlet Turizm Geliştirme Programı, Azerbaycan

Cumhuriyeti’ndeki Tatil Köyleri Geliştirme Devlet Programı gibi programlarla birlikte turizm odaklı yapılan faaliyetler iyileştirilmeye çalışılmıştır (Mammadov, 2020: 39-41). Bu bağlamda politikalar her ne kadar fazla düzeyde geliştirilse de söz konusu faaliyetlerde seyahat acenteleri ve turları önemli bir etkiye sahiptir. Bunun için de gerekli desteklerin, teşviklerin ve yatırımların yapılması önem taşımaktadır. Çünkü turizm sektörünün ekonomiye katkısı ile birlikte Azerbaycan’ın bu yönde stratejik çalışmalara odaklandığı görülen gelişmeler olarak kabul edilebilmektedir.

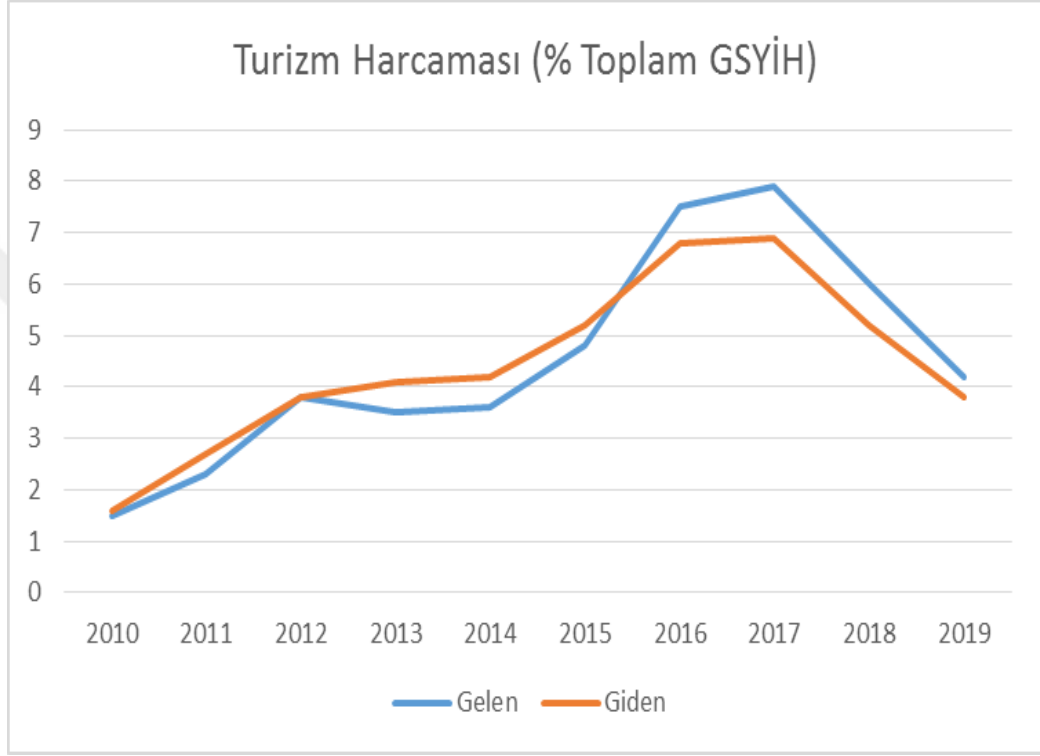
Azerbaycan’ın ekonomik kalkınma süreci ve dünya ekonomisine entegre olma potansiyeli, üçüncü potansiyel değer olarak görülen coğrafi şartlar ve konum açısından incelenebilir. Ülkenin turizm gelişmesine olanak tanıyan özellikleri, geniş bir yer tutan unsurlarla ele alınabilmektedir. Verimli toprak alanları ve uzun kıyı şeridi, coğrafi alanı ile birlikte avantaj kazandırmaktadır. Bunların yanı sıra ekonomisinde diğer iki potansiyel ise, yeniden yapılanma başarısıdır (Aras, 2002: 1-2). Ancak turizm için bu potansiyellerin doğrudan bir bağlantısı olmayıp sadece coğrafi şartlar ve konum için bu özelliklerin ön plana çıktığından bahsedilebilmektedir. Aynı şekilde turizmin bir ekonomik gösterge olarak gelişmesinde 2003 yılından sonraki yönetim baz alınabilir. Haydar Aliyev sonrasında ve dolayısıyla 2003’ten sonraki ekonomide istikrarlı adımlar birçok yenilikçi çalışma için atılmıştır. Bunlardan biri olan turizm sektörü de artık ön plana çıkan bir öneme sahiptir. Kalaycı (2013: 41-43) çalışmasında da ifade edildiği üzere, petrol ve bu sektör dışında diğer sektörlerden inşaat, turizm, tarım, taşıma, bilgi ve iletişim teknolojileri gibi sektör faaliyetleri, son sekiz yıllık süreçte 1 milyonu aşan iş yeriyle birlikte bir Avrasya Köprüsü niteliğine sahiptir. İpek Yolu Projesi’nin de önemli kaynakları arasında yer almıştır. Aynı şekilde Azerbaycan’ın gıda ve turizm sektörleri içinde gelişmelerin yaşanması için 1995 senesinden bu yana Uluslararası Finans Kurumu, kendi kaynaklarından 198 milyon ve sendikasyon aracılığıyla da 104 milyon dolar kredi imkânı sağlamıştır. Bu şekilde turizm sektörüne yapılan yatırımlar da bir öneme sahiptir.

3.4.1. Ekonomik Büyüme Stratejisi ve Alternatifi Olarak Turizm

Azerbaycan'ın petrol sektöründe kaynaklarının bitmesi ya da bu yönde yapılan yatırımların azalması odağında çalışmaları, sürdürülebilir ekonomiyi sağlamak amaçlı bir boyut kazanmıştır. Ekonomiyi en iyi şekilde geliştirmek isteyen Azerbaycan, bu yönde stratejik adımları atmayı ve politikalarla da bunları desteklemeyi amaçlamıştır. Dolayısıyla ekonomik büyümeye etki sunan ve yıllardır önemli bir katkı sunan petrol kaynaklarının tükenmesi, petrol dışı sektörlerdeki liderliğini güçlendirmeye odaklanmıştır. Turizm sektörü böyle bir ortamda yeni bir büyüme kaynağı olarak öne çıkan sektörlerden biri olabilecek potansiyelde görülmektedir. Burada hizmet sektörü açısından turizmi ön plana çıkaran faktör, modern koşullarda etkin ekonomik ilişkiyi oluşturacak güçlü bir zemin hazırlamakla bağlantılı ele alınabilmektedir (İlkinli, 2019: 55-56). Ekonominin istikrarlı bir şekilde büyümesi amacıyla yapılacak çalışmalarda özellikle de ekonomik büyüme stratejisi, alternatifler arasında turizmi değerlendirme ve bu yönde faaliyetlerde bulunma çalışmalarına odaklanmaktadır. Bunun nedeni ise öncelikle ekonomik açıdan zengin kaynakların olduğu bölgelere yatırımların yapılarak turist sayısında artışları sağlayabilecek etkilerin yakalanabileceği sonuçlarının etkin olmasından kaynaklı olduğu yorumlanabilmektedir. Örneğin Abşeron, ekonomik bir bölge olarak değerlendirildiğinde, zengin doğal kaynaklara sahip olan bölgelerden biri şeklinde görülebilmektedir. Bu bölgede zengin tedavi amaçlı kaplıcaların bulunması, turizm sektöründe bölgeyi öne çıkaracak gelişmelerden biri olarak kabul edilmektedir. İklimsel-banyo tedavi imkânları ve bölge alanında yer alan kaplıcalar, bölgenin turizm açısından gelişmesine imkân veren nitelikleri çevrelemektedir. Ayrıca Bakü-Astara-İran karayolları da hem ticarette hem de ulaşımında büyük katkı sağlayan özellikleri taşımaktadır. Bölgede coğrafi yerleşimler ve iklimin iyi olması, turizm sektör imkânını artıran niteliklere sahip olmasına aracılık etmektedir (Valiyev, 2008: 125-126, 130). Buna göre ekonomik büyüme stratejisinde bölgesel çalışmaların artırılması ve istihdam olanaklarının yaratılması, Azerbaycan politikalarında uzun dönemli birçok gelişmenin de turizm açısından yaşanmasına ortam hazırlamıştır. Bu kapsamda süreç ve gelişme açısından Azerbaycan turizm potansiyelinin yıllara göre değişiminde bir örneğe değinilebilir. The World Bank (2019) verileri incelendiğinde Grafik 3.1'de

seyahat ve turizmin GSYİH'a doğrudan katkısını veren sonuçlar Azerbaycan özelinde değerlendirilmiştir.

Grafik 3.1: Azerbaycan'da seyahat ve turizmin GSYİH içindeki payı

Kaynak: UNWTO

Grafik incelendiğinde, Azerbaycan'ın özellikle 2016 yılında 1.44, 2017 yılında 1.60, 2018 yılında ise 1.70'lik bir büyüme elde ettiği görülmektedir. Özelde ise Türkiye'nin kazanımları, diğer ülke örneklerine oranla çok yüksektir. Azerbaycan ise etkili bir şekilde başarı yakalamada önemli çalışmalar yapmasıyla öne çıkmaktadır. Azerbaycan ekonomisinde ve stratejik politikalarında dikkate değer gelişmeler arasında devletin turizm için genel potansiyeline odaklanılabilmektedir. Bu amaçla turizm sektörü için yapılan çalışmaların kapsamına değinilebilmektedir. 2018 Devlet Bütçesi değişiklikleri ile başlayan çalışmalar arasında turizm sektörü için uygulamalar, turizmin gelişimini hedefleyen unsurları çevrelemektedir. Turizm yatırım programının bir parçası olarak kabul edilebilmektedir. Örneğin Rusya ile ikili ilişkilerde bu amaçla yaşanan gelişmeler arasında turizm yatırım programının bir parçası olarak 65 milyar

ruble özel yatırım alınması çerçevesinde bir bütçe kararının alınması durumu söz konusudur. Bu programın uygulanması çerçevesinde Azerbaycan'ın stratejik hedefleri ve turizm potansiyelini geliştiriciliği üzerinde farklı turist komplekslerinin yapılması gibi farklı amaçlara hizmet veren turizm faaliyetlerini geliştirici unsurların olduğuna odaklanılabilmektedir. Potansiyel yatırımcılar açısından geniş bir etkileşim alanından bahsedilebilmektedir. Azerbaycan'ın turizm sektörü için yatırımlarında asıl amaçların ise istihdam üzerinde gelişme kazanacağı ve böylece ekonomik büyüme üzerinde de doğrudan bir etki yaşanacağı ifade edilebilmektedir. Buna göre ön plana çıkan gelişme genel bağlamda sadece yurtiçindeki insanların çalışmaları için olanakların sunulması ya da yaratılması hedefli değildir. Örneğin son yıllarda göçmen işçilerin çoğunluğunun inşaat sektöründe ya da bilgi-işlem teknolojileri alanında çalışmalarının bir sonucu olarak bu iş dağılımlarının geliştirilmesi hedefiyle turizm sektöründe de istihdam olanaklarının yaratılması ve göçmenlerin bu tür olanaklarla çalışma süreçlerine eğilimlerinin gerçekleştirilmesi, elde edilecek avantajlardan biri olarak görülebilmektedir. Bu bağlamda turizm faaliyetleri çerçevesinde Azerbaycan, yatırımları genel kapsamda bölgesel olarak geliştirmenin yanı sıra ulusal düzeyde de sonuç elde edebilecek faaliyetlere odaklanmalıdır. Bu amaç doğrultusunda turizm ve kültür alanında işbirliğinin yapılması, turist videolarının küresel düzeyde bir sonuç doğurması gibi temel uygulamalar, ciddi etkiler yaratabilecek gelişmeler şeklinde kabul edilebilmektedir (İsmayılov, 2020: 55-56, 65, 92). Bu çerçevede turizm için birçok çalışmanın yapılabileceği ve uygulamaların ön plana çıkarılabileceği yönünde değerlendirmeler yapılabilmektedir.

3.5. Azerbaycan'da Turizmin Mevcut Durumu Ve Potansiyel Etkileri

Turizm sektörü açısından Azerbaycan genel durumu incelendiğinde, sektörün gelişmesine engel olan bir gelişmenin önemli yer tuttuğundan bahsedilebilmektedir. Bu bağlamda Bağırzade (2011: 299) çalışmasında ifade edildiği üzere, Dağlık Karabağ ve çevre bölgesini kaplayan Ermenistan tarafından işgalin neden olduğu sosyo-ekonomik sorunlar, turizm faaliyeti için ciddi sorunlardır. Çünkü bu alan, Azerbaycan topraklarından %20'sini fiili olarak ulusal ekonomi dışında bırakmıştır. Bu toprakların

özellikle turizm potansiyeli olan alanlardan oluşması, işgalin ekonomik açıdan doğrudan meydana getirdiği zarardır. Bu zararın boyutu, Azerbaycan ekonomisinde 15 milyarlık etki yaratan yönüyle vardır. Bu faktör, turizm sektörü gelişmesinde bir sürecin oluşması ve değerlendirilmesi anlamındadır. Azerbaycan'ın turizm sektöründe mevcut durum içerisinde yaşanan gelişmeler ise, bu tür konuların da etkili olarak yer edinmiştir.

Azerbaycan'ın turizm sektöründe mevcut durum, petrol dışında kalan sektörler açısından tarım ve turizmi ön plana almasıyla incelenabilmektedir. Diğer bir ifadeyle turizm sektörü, ülkenin önemli gelişimi olarak yer edinmektedir. Ülkenin kaynakları olarak ise turizm sektörü, Azerbaycan'da birçok iklim tipinin beraber görülmesiyle birlikte etkinlik kazanmaktadır. Seferov ve Hesenov (2006: 255) çalışmasında, Kafkas Dağları, ovaları, göl alanları, nehirleri, mineral sularının zenginliği, çok sayıda iklim tipinin birlikteliği, tarih hazinesinin zenginliği gibi konular açısından yüksek bir ülke konumunda yer almıştır. İklim özellikleri özellikle de ön plana çıkan konumdur. Bu ise dünya genelinde görülen 11 iklim çeşidinin 9'unun bu bölgede olmasıyla bölgeyi turizm sektörü açısından özelliklerini iyileştiren bir faktör yapmıştır. Diğer ifadeyle ise bu gelişme, birçok yönden alanların değerlendirilmesiyle birlikte önemli gelişmeyi elde etmeye olanak tanımıştır. Mevcut durum açısından Azerbaycan'da turizm, sağlık turizminde yaşanan gelişmelerle incelenabilmektedir. Növresli (2010: 9) çalışmasında değinildiği üzere oldukça geniş aralıktan turizmin etkinlik kazanabildiği gelişmeler, çeşitli turizm alanlarıyla mevcuttur. Dolayısıyla Azerbaycan'da ön plana çıkan yerler ve yatırımlar, özellikle de UNESCO Dünya Mirası Listesi'ndeki alanlar için ciddi birer kaynak olarak görülmektedir.

Azerbaycan ekonomisinin çeşitlendirilmesi amacıyla yapılan çalışmalar, bunu turizm sektörü açısından da önemli kılmıştır. Mikro ve makroekonomik açıdan turizm, toplumun bütün yönlerini kapsayan sektör yapmaktadır. Ayrıca ekonomik değişimler, turizmin bölgesel etki yaratmasıyla başlamakta, ülke ekonomisi üzerinde önem kazanmasıyla devam etmektedir. Bölgede iş imkânlarını yaratması, bölgelerarası gelir dağılımları arasında olumlu etki oluşturmaları, ekonomik açıdan turizmi önemli faktör haline getirmektedir. Bu gibi gelişmeler çerçevesinde Heydarov (2016) çalışmasında

Azerbaycan için turizm sektörünün önemi, zamanla ülkeyi ziyaret eden turist sayısında yaşanan artışlar ile birlikte değerlendirilmektedir. Ülke ekonomisine katkısının azımsanmayacak boyuta ulaştığı, Tablo 3.1'deki göstergeler üzerinden açıklanabilir.

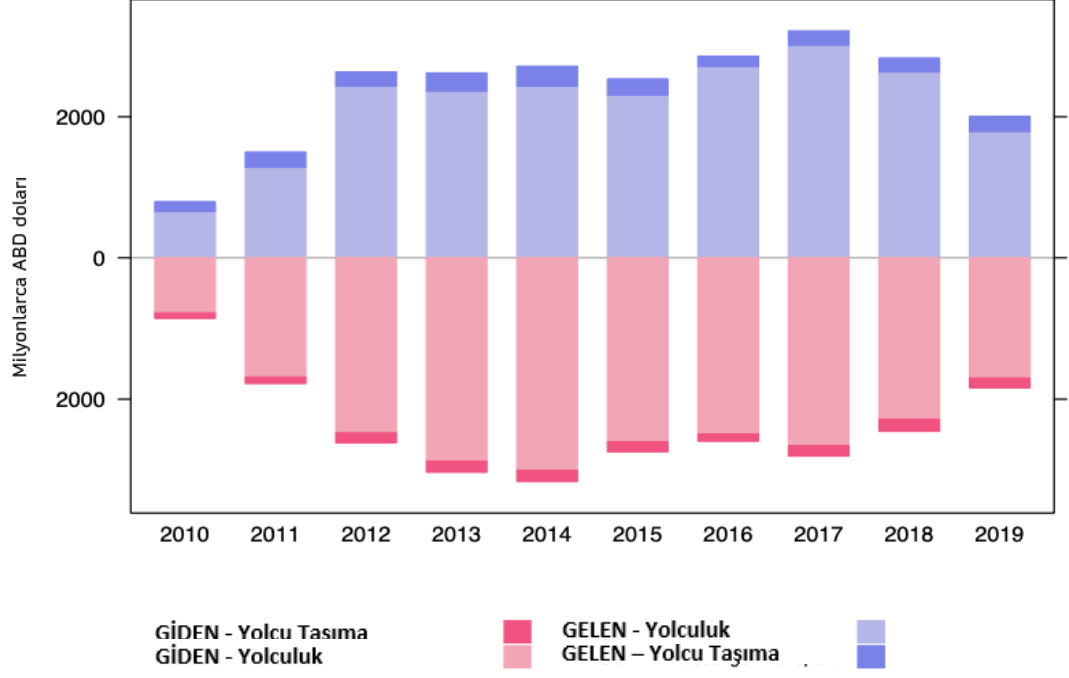
Tablo 3.1: Azerbaycan'a gelen turistlerin seyahat harcamaları

Gösterge ve Yıllar	Yapılan harcamalar (milyon manat)
2012	6894.1
2013	7147.3
2014	6755.3
2015	5934.3
2016	6542.3
2017	7847.7
2018	8307.2
2019	9204.3

Kaynak: Gaziyeve ve Boyacıoğlu, 2021: 241

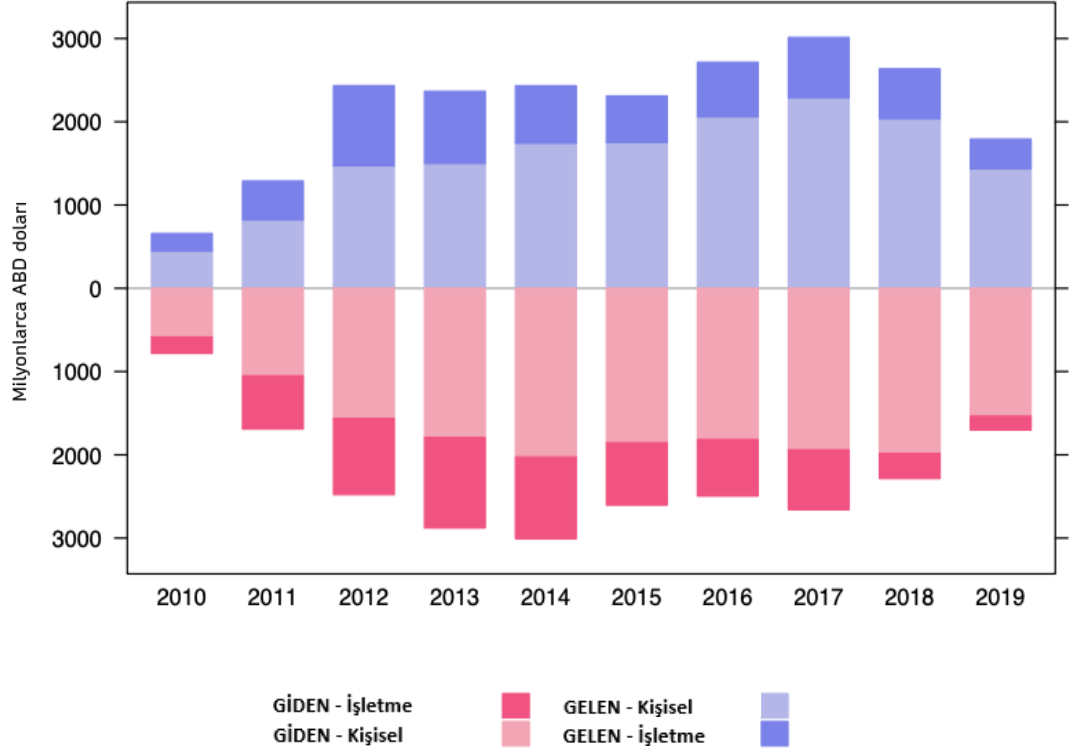
Veriler incelendiğinde ekonomiye yönelik katkısı açısından gelir ve harcama ilişkisi, turizm sektörünün zamanla gelişme gösterdiğine işaret etmektedir. Buna göre ekonomiye etki ve turizm ilişkisi Azerbaycan açısından özellikle devamlı bir artışın olmasından kaynaklı olarak önemli bir etkinin zaman içerisinde gözlemlenebileceği şekli ile değerlendirilebilmektedir. Bu nedenle stratejik çalışmaların artırılmasıyla bu tür harcamaların da artması sağlanabilecektir. Dolayısıyla turizm harcamalarının da bu yönde iyileştirilmesi gerekmektedir. Araştırma özelinde bu konu havacılık kapasitesi ve ihracat çeşitlendirme çalışmaları bağlamında incelenecektir. Turist sayısı üzerinden inceleme yapılarak turizm faaliyetlerinin artması ve azalması arasında kurulan ilişki, ekonomiye etkisi yönüyle de dikkate alınacaktır. Buna göre ekonomi üzerinde turizm etkisi artırılmış olacaktır. Dolayısıyla öncelikle havaalanı kapasitesini artırma odaklı çalışmaların Azerbaycan turizm potansiyeli için önemli bir etki yaratabilecek unsur olduğundan bahsedilebilmektedir. Diğer yandan seyahat harcamaları iki ayrı konuya ilişkin de incelenebilmektedir. Seyahat ve yolcu taşımacılığında toplam harcama ve sadece seyahat harcamaları Grafik 3.2 ve Grafik 3.3'de gösterilmektedir.

Grafik 3.2: Azerbaycan'da seyahat ve yolcu taşımacılığında toplam harcama

Kaynak: Dünya Turizm Örgütü, 2020

Grafik 3.3: Azerbaycan'da seyahat taşımacılığında toplam harcama

Kaynak: Dünya Turizm Örgütü, 2020

Seyahat harcamalarında taşımacılık ile ilişkili olarak paralel düzeyden bir etki oluşturduğu grafikte görülmekle birlikte sadece seyahat harcamalarının önemli bir yere sahip olduğu da belirtilebilmektedir. Buna göre seyahat harcamalarının etkileri ve yolcu taşımacılığı ile bağlantısı, bu kapsamda potansiyelin geliştirilmesini gerekli kılmaktadır. Havaalanı kapasitesi açısından Azerbaycan’da beş ayrı havalimanı vardır. Bu havalimanlarının 30 ülkeye doğrudan uçuş gerçekleştirme potansiyeli, havaalanı kapasitelerinde son zamanlarda yaşanan artışlar için havalimanı yapılması, ülke içerisinde seyahati gerçekleştirmede önemli bir avantaj kazandırması ile de söz konusudur (DEİK, 2013: 28). Havalimanlarının turizm sektörü ile ilişkisi, uluslararası turizm canlılığını korumayla bağlantıdır. Aynı şekilde yeni teknolojilerle havayollarının inşa edilmesi, turizm endüstrisine olan talebin artmasıyla birlikte işlev kazanmıştır. Diğer bir durum ise havalimanlarının özelliklerinin artmasıyla birlikte de turizm endüstrisinde gelişmelerin yaşanması devreye girmektedir. Dolayısıyla talep artışlarıyla birlikte gelişmeler olmaktadır (Arıkan, 1998: 46). Bu konu, Azerbaycan ülkesindeki havalimanı için de geçerlidir.

Azerbaycan’ın turizm göstergeleri açısından öncelikle dünya turizm pazarında 141 ülke arasından 4.69 puan alarak 58. konuma ulaştığı bilinmektedir. Ülke genelinde vize kuralları ve rejimleri, uluslararası arenada önemli bir etki yaratmaktadır. Burada ise özellikle de fiyat rekabeti, seyahat bileti için ödemesi yapılan vergi oranları, yakıt fiyatları, havaalanı transferleri gibi temel özellikler, dünya genelinde turizm pazarında aldığı puanı etkileyen faktörlerdir. Yine aynı şekilde Haydar Aliyev Uluslararası Havalimanı, Azerbaycan’ın başkenti Bakü’de bulunmakta olup Kafkasya bölgesinin en büyük havalimanı olarak işlev kazanmıştır. Bu havalimanı, mevcut yolcu taşımacısı olmakla sınırlandırılmayan, yolcu taşımacılığından dört kat daha fazla yolcu taşıması yapan transit noktasına dönüştürülen işlev niteliğini kazanmasıyla da ön planda çıkar (Novruzov, 2018: 49, 55). Bu bağlamda havaalanı kapasitesinin etkisi ve uluslararası yolcu taşıma alanı olarak bilinen bu yerin özellikleri, turizm faaliyetlerini de aynı şekilde yönlendiren bir öneme sahiptir. Bununla birlikte turistleri cezbedici alternatiflerin de geliştirilmesi gerekmektedir. İhracat çeşitlendirme çalışmaları da bu kapsamda geliştirilecek uygulamalardan biridir.

Turizm çeşitleri açısından Azerbaycan açısından önemli bir yer tutan konu ve gelişme, ihracat çeşitlendirmesine yöneliktir. Destinasyonların geliştirilmesi ve bunun turistlere sunulmasına ilişkin belirtilebilecek ihracat kapsamı, özellikle bavul turizmi için ön plana çıkmaktadır. Növresli (2010: 21) çalışmasında da değinildiği üzere bavul turizmi, görünmez ihracatın yaygınlaşmasına etki göstermiştir. Ödemeler bilançosu üzerinde önemli bir yere sahip olan bavul turizmi, turistlerin sadece gezmekle kalmayıp ülkenin ürünlerini beğenme, satın alma gibi konular çerçevesinden detaylandırıldığı takdirde daha önemli unsur haline gelecektir. Önemli bir gelir kaynağı olarak bu faktör, 1990'lı yıllarda Doğu ülkeleri üzerinde etkinlik kazanmaya başlamış ve hızla yayılmıştır. Bu nedenle ülke genelinde bu çeşit özelliklerin bilinmesi, geliştirilmesi ve iyileştirilmesi konularına değinilebilmektedir.

Görünmez ihracatın uluslararası turizm açısından önemi, ürünlerin alınması, denenmesi gibi birtakım özellikleri ön plana çıkararak iç turizmden ayrı bir sonuç doğurmasıyla vardır. İç turizmde yerli turistler, Ekber ve Mirzaeva (2017: 2) çalışmalarında da ifade edildiği üzere, ülke destinasyonlarına, diline, geleneklerine, yasalarına, iklimine, kültürüne ilişkin bilgilere sahiptirler. Buna göre ihracat çeşitlendirmesi için ürünlerin kalitesinin artırılması ve yeni ürünlerin geliştirilmesi, uluslararası turizm faaliyetleri açısından önemli bir yere sahiptir. Ekonomiye katkıları aynı oranda görülebilecek sonuçlarla karşımıza çıkmaktadır. Bu kapsamda yaşanacak etkinlikler, Azerbaycan'ın destinasyon çeşitlilikleri ile bağdaştırılabilecek bir gelişme niteliği olabilecektir. Dolayısıyla İskenderov (2018: 17) çalışmasında da belirtildiği üzere temelde ürünlerin turistik ürün özelliğinde olması önemlidir. Bu ise toplam ve özel ürün olmak üzere iki ayrı şekilde incelenmektedir. Toplam ürünler, turistin bir gezisi sırasında toplamda tükettiği bütün ürünlerdir. Özel ürünler ise satın alma isteği uyandıran, destinasyon ağırlıklı ve dolayısıyla Azerbaycan kültürünü ve bölgelerini yansıtan ürünlerin kapsamıdır. Burada ise özellikle de özel ürünlerin geliştirilmesi, ihracat çeşitlendirmesinin yapılması anlamına gelmektedir. Bu nedenle turistin gezi sırasında temel ihtiyaçları karşılamakla kalmayan ürünleri kullanmalarına ek olarak ihracat çeşitlendirmesini kapsayan ürünleri de içerdiğine değinilebilmektedir. Buna göre ürün çeşitlendirmesinin yapılması, turizm ve ekonomi arasında olumlu bir ilişkiyi de artırmak anlamına gelmektedir. Böylece turistlerin sayılarında artışlar da etkisini

gösterebilecektir. Ancak belirli dönemlerde azalmaların ya da artmaların Azerbaycan turist profilinde gözlemlenen sonuçlardan olduğundan bahsedilebilmektedir.

Azerbaycan’da turizm faaliyetlerine bağlı olarak ülkenin bağımsızlık öncesi döneminden etkilenmeleri ve Ermenistan ile ilgili yaşadığı sorunlar kapsamında turist sayıları da dalgalanma göstermiştir. Buna göre olumsuz sonuçların yaşanmasına bağlı faktörler arasında ülke bağımsızlığının ilk zamanlarında mevcut olan ekonomik dar boğazlar ve sosyo-ekonomik sorunlar vardır. Turist sayısında olumsuz etki gösteren bu faktörler, Azerbaycan’ın politika geliştirmesine ortam hazırlamıştır. 2002-2005 Yıllarını Kapsayan Devlet Politikaları hazırlanarak turist sayısında istikrarı sağlama amacıyla ilk önemli ve büyük adım atılmıştır (Heydarov, 2016: 48). Dolayısıyla turist akış sayısı yıllara göre Tablo 3.2’de gösterildiği şekildedir.

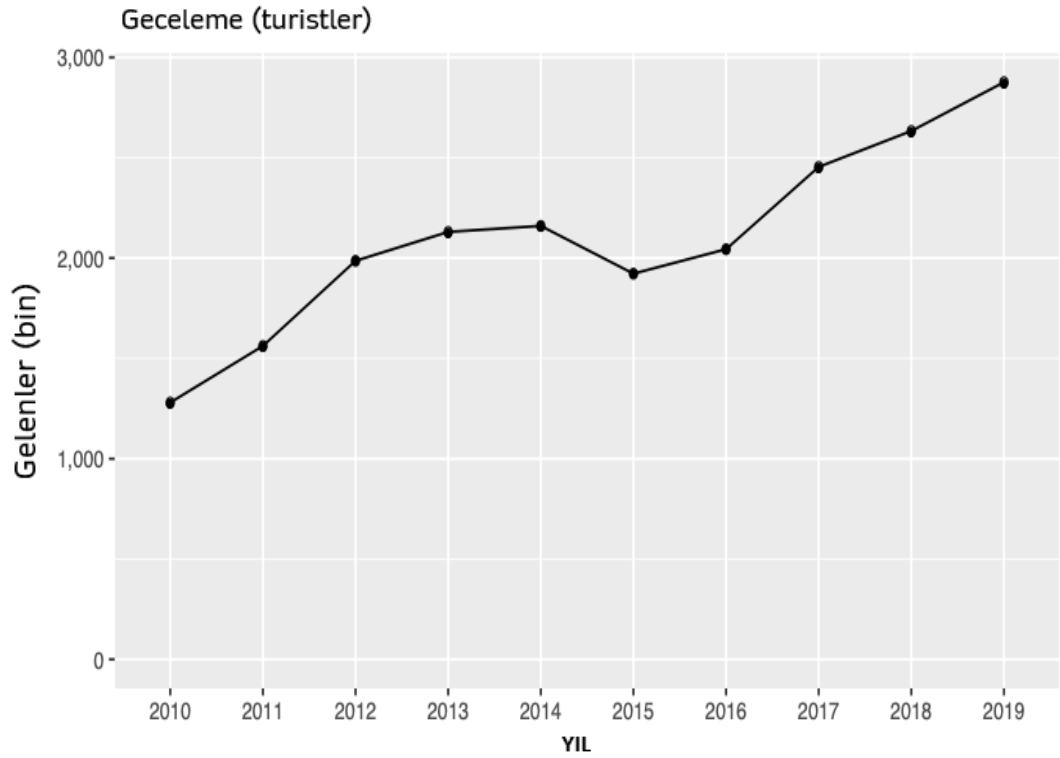
Tablo 3.2: Azerbaycan’ın uluslararası turist sayısı dağılımı

Gösterge ve Yıllar	Ülkeye Gelen Yabancı Turistler	Diğer Ülkelere Giden Ülke Vatandaşları
2005	1282.1	1829.8
2006	1262	1835.9
2007	1332.7	1631.3
2008	1898.8	2162.4
2009	1830.4	2362.5
2010	1962.9	3175.6
2011	2239.2	3550.2
2012	2484.1	3874.4
2013	2508.9	4284.7
2014	2297.8	4244.3
2016	2248.8	4220.5
2017	2696.7	4065.3
2018	2849.6	4891.2
2019	3170.4	5562.3

Kaynak: Heydarov, 2016: 50; Sarkhanov ve Tutar, 2021: 10

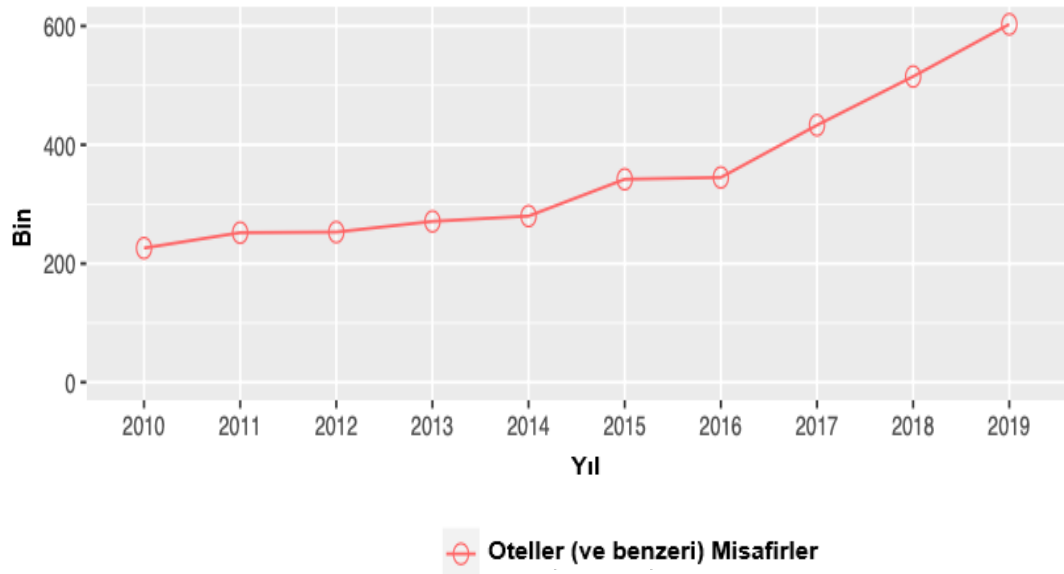
Turist sayısında artışları sağlamak amacıyla özellikle de havaalanı kapasitesini artırma çalışmalarında, Haydar Aliyev Uluslararası Havaalanı önemli bir yere sahiptir. Ayrıca tablo üzerinden de incelendiği üzere turist sayısında artışların devam bir form kazandığı görülmektedir. Turist sayısını etkileyen faktörler arasında Novruzov (2018: 43) çalışmasında ifade edildiği üzere sağlık turizmi amacıyla tercihlerin her geçen gün arttığı görülmüştür. 2010 yılında tedavi turizmi amacıyla gelen sayısı 14,1 iken 2015 yılında bu oran %36,5'e yükselmiştir. Yine aynı şekilde 2010 yılında senatoryum ve spa işletmelerinden ücretli yararlanan turist sayısı 54124 iken, 2015 yılında bu oran, 70035,1 olmuştur. Bunun önemi, ekonomiye katkı temelli açıklanabilmektedir. Çünkü hizmetlerin genel olarak ücretli olması, insanların sağlık turizmi almaya yönelmesi ve bu amaçla birçok otel, kaplıca gibi yerlerin oluşturulması, ekonomi üzerinde önemli bir etki yaratmaktadır. Dolayısıyla bu kaynakların geliştirilmesi ve yatırımların da bu yönde artırılması gerekmektedir. Diğer yandan Azerbaycan'ı tercih eden turistlerin profilleri çıkarılmalıdır. Turistlerin yaklaşık %33'ünün dinlenmek amacıyla bu ülkeyi tercih ettikleri, 2016 yılı raporlarında açıklanmıştır. Buna göre Azerbaycan'da turist profilleri baz alınarak çalışmaların artırılmasına özen gösterilmelidir. Bu kapsamda bir diğer gösterimler Grafik 3.4 ve Grafik 3.5 için verilebilir.

Grafik 3.4: Azerbaycan'a gelen turist sayısı

Kaynak: Dünya Turizm Örgütü, 2020

Grafik 3.5: Azerbaycan'da yurtiçi konaklama detayları

Kaynak: Dünya Turizm Örgütü, 2020

Grafikler incelendiğinde, Azerbaycan’a gelen turist sayısının özellikle de 2015 yılından sonra arttığı görülmektedir. Bununla birlikte yurtiçi turist sayısı ve konaklama için otel tercihlerinde de orantılı düzeyde bir artış yaşanmıştır. Buna göre turizm için çalışmaların ve politikaların 2016 yılından sonra önemli bir aşama kaydettiği ifade edilebilmektedir. Bununla birlikte Covid-19 pandemi etkilerine dayanılarak 2018’den 2019’a geçiş için bir düşüş eğrisi çizilmiştir. Dünya genelinde bir etki oluşturduğundan bu dönem için turizm faaliyetlerine yönelik bir değerlendirme yapılamamaktadır. Bu nedenle genel olarak Azerbaycan için çalışmaların ve faaliyetlerin geliştirilmesinin etkilerinin fazla olduğu kabul edilebilmektedir.

Yerli ve yabancı turistlerin dinlenebileceği alanların hedef alınarak bölgesel çalışmaların yapılması ve doğadan, denizden, güneşten istifade edebilmelerinin önem kazanması, modern tesislerle bunların yerine getirilmesini gerektirmektedir. Bu açıdan turist sayısında yaşanan artışlar, modern kamp alanlarıyla da desteklenmelidir. Ülke potansiyelinde bu gelişmeler yeterli ve yetkin formda olmalıdır. Başka bir açıdan ise turist profillerine bağlı bölgesel çalışmaların artırılması gerekmektedir. Əsgərov (2017: 25) çalışmasında 1996 yılında 200 bin dolayında olan turist sayısının 1998 yılında 500 bine yaklaşması, 2003 yılından sonra ise bir milyonu aşan turist sayısına ulaşılması çalışmaları, bu doğrultuda yetkin çalışmaların yapılmasını gerektirmektedir. Bunun önemli faktörü ve girdisi ekonomi odaklıdır. Uluslararası turist profilleri, yerli turistlere oranla destinasyon ağırlıklı turizm faaliyetlerini taşımaktadır. Dolayısıyla bu amaçlar ve hedefler doğrultusunda turizm faaliyetleri yaygınlaştırılmalıdır. Ayrıca Lin ve diğerleri (2018: 1-2), turizm yönelimli büyüme ve ekonomi odaklı turizm büyümenin gerçekleşmesinin önemi üzerinde durmakla birlikte nasıl gelişebileceğini de incelemişlerdir. Bu kapsamda, turizm büyümesi ve ekonomi arasındaki ilişkide nedensellik bağının olduğunu araştırmışlardır. Bölgesel olarak bu etkinin incelenmesinin önemli olduğunu, Çin’in ekonomik büyümesi ile turizm gelişmesi arasındaki bağlantıya bağlı açıklamışlardır. Buna göre turizm ve ekonomi arasındaki ilişkinin, ekonomik büyümeye olan yansımaları için genel bağlamda bölgesel çalışmaların artırılmasının önemli bir yere sahip olduğu kabul edilebilmektedir. Bunun için ise ülkenin kaynaklarının en iyi şekilde kullanılmasının ve coğrafi bölgelerde yaşam kalitesinin artırılmasının yanı sıra bölgesel sorunların da

aynı şekilde önlenmesinin gerekliliği önemlidir. Turizme dayalı ekonomik büyümenin katkıları, daha az gelişmiş ekonomilere, daha büyük ekonomik boyutlara sahip ve daha geniş coğrafi alanları kapsayan bölgelerin, bu büyümeye bağı olarak yaşama olasılığı da daha etkili kabul edilmiştir. Ayrıca daha az gelişmiş ekonomilere sahip bölgeler de bu büyümeyle birlikte önemli bir etki yaratmıştır. Bu nedenle bölgesel gelişmelere katkının sağlanması, sermayelerin bu yönde oluşturulmasına ve sermaye yatırımlarını çeken, istihdam yaratmaya katkı sunan, döviz kazançlarını teşvik edici hizmet şeklini kapsayan ve yenilik transferlerini kolaylaştıran etkisinden dolayı turizm sektörünün önemli bir yere sahip olduğu ifade edilebilmektedir. Azerbaycan için de bu konular, ekonomik büyümeye destek olması açısından turizme dayalı ekonomik büyümeyi destekleyen, bölgesel olarak da bu büyümeye odaklanan çalışmaları yapmalıdır.

SONUÇ

Günümüzde küreselleşmenin bir sonucu olarak uluslararası gelişmeler, ülkeleri yeni stratejiler yapmaya ve politikalar geliştirmeye yönlendirmiştir. Bunun temel etki ve nedenleri, ülkenin mevcut kaynaklarını değerlendirmenin yanı sıra, diğer ülkeleri de bir ekonomik kaynak olarak kullanmaktır. Burada temel amaçlardan biri, ekonomi olarak görülebilmektedir. Ekonomik gelişmeler ve ülke potansiyelleri üzerinden önem taşıyan unsurlar, fırsatların değerlendirilmesi, destinasyonların sunulması, sosyo-ekonomik faktörlerden yararlanılması, kültürel ve eğitsel özelliklerin ön plana çıkarılması, fiziki şartların iyileştirilmesi ve kullanılması gibi birçok kompleks süreçlerle bütünlük kazanan sektörleri ön plana çıkarabilecek çalışmaları yaygınlaştırma amacıyla olmalıdır. Burada akla ilk gelen sektör turizmdir. Ekonomi üzerindeki etkisi doğrudan ve dolaylı yönden turizmi önemli kılmaktadır. Ülkenin uluslararası strateji kazanması, ülke kaynaklarının tanıtılması ve imkânların sunulması amacıyla temel faktörün ekonomi olduğuna değinilebilmektedir. Buna göre turizm ve ekonomi ilişkisinden yola çıkılarak ülke çalışmasının yaygınlaştırması gerekmektedir. Örneğin ülkenin fiziki koşullarını ön plana çıkaran, coğrafi özelliklerine bağlı olarak kullanılabilecek kaynaklarını iyileştirme arayışları, turizm sektörüne yatırımların yapılmasını ve bu amaçla hizmet veren tesislerin yaygınlaştırılmasını gerektiren bir unsurdur. Araştırma kapsamında Azerbaycan örneği üzerinden inceleme yapılarak ülkeye ekonomik açıdan etkileri ifade edilmiştir. Azerbaycan'da özellikle de dış ticaret ve ihracat açısından önemli olabilecek bir sektör yapısı olarak turizmin önemli olduğu görülmüştür. Aynı şekilde GSYİH incelendiğinde 1996 yılından sonra bu yönde atılan stratejik adımların da etkin olabileceği belirlenmiştir. Buna göre Azerbaycan için ifade edilebilecek sağlık, av, plaj, tatil, dağcılık gibi amaçlarla yapılan turizm çeşitleri, ihracat çeşitlendirmesini bavul turizmi için de yapmayı gerektirmektedir. Buna göre kaynakların kullanılması ve özel ürünlerin tüketici odaklı geliştirilmesi, destinasyon ağırlıklı çalışmaların yapılmasını gerektirmektedir. Böylece turizm çalışmaları ve aynı şekilde uygulamaları önemli bir performans gösterebilecektir.

Azerbaycan'ın 1991 yılında bağımsızlığını kazanması ve bağımsızlıktan sonra yaşanan gelişmeler zemininde Ermenistan sorunu, ekonomik açıdan uzun bir dönem toparlanması için çalışmalar yapmasına ortam hazırlamıştır. Bu amaçla ekonomiyi canlandırmada petrol kaynaklarının önemi büyük bir yer edinmiştir. Ancak petrolün ucuzlamasıyla birlikte enerji kaynaklarında işgücünün zayıflaması daha farklı stratejik çalışmalar yapmasını gerektirmiştir. Diğer sektörlerle yönelmesi bağlamında özellikle de bağımsızlık döneminden sonraki üç ayrı dönemde incelediğimiz çalışma kapsamı, 1996 yılına kadar henüz toparlanma ve petrol kaynaklarının ekonomiye kazandırılması üzerinden devam etmiş, bu süreçten sonra ve özellikle de Haydar Aliyev'in etkileriyle politikaların geliştirilmesine aracılık eden uygulamalar önemli bir perspektif haline gelmiştir. Örneğin Haydar Aliyev'in adını taşıyan havalimanı, uluslararası öneme sahip olan yerlerden biridir. Uluslararası turizme olan katkısı, araştırma kapsamında havayolu taşıma kapasitesi ile ekonomik açıdan turizmin canlanması üzerinden önemli bir etkinin olduğuna yönelik belirlenmiştir. Yolcu kapasitesinin dört katına çıkan bir havacılık işletmesi, turizmin gelişmesinde en önemli yatırımlardan biri olarak kabul edilebilmektedir. Bunların yanı sıra turizmin gelişmesine zarar veren unsurlardan biri, sosyo-ekonomik sorunların Ermenistan'dan kaynaklı olmasıdır. Ayrıca fiziki şartların da geliştirilmesini gerektiren imkânlar, yeterince yatırımların yapılmaması ve ülkenin diğer ülkelere yeterince tanıtılmaması gibi sorunlarla birlikte turizm faaliyetlerinde ve turist akışında fazla oranda gelişmeler yaşansa da bunları yeterli kılamamıştır. Buna göre stratejik çalışmaların yapılması önemlidir.

Turizm faaliyetleri ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkisi Azerbaycan için değerlendirildiğinde, turizmin hem döviz kazandırma hem de turistik yatırımlarla tüketim harcamalarını etkileme bağlamında önemli bir yere sahip olduğu belirtilebilir. Buna göre vergi açısından kaynak yaratması, ekonomide gelir yaratıcı bir potansiyelde olması, ülke için önemli olmakla birlikte bölgesel gelişmeler zemininde de önemli bir yer taşımaktadır. Kısa ve uzun süreli etkiler, turizm sektörünün önce bölgesel, daha sonra ülkeye olan etkisiyle birlikte GSYİH üzerinde, dış politika zemininde, ihracat ürünleri tüketiminde önemli bir faktör olmasına dayanmaktadır. Bölgelerarasında eşit olmayan dağılımların da önlenmesinde etkin bir yere sahip olan turizm sektörü, aynı şekilde tesislerin kurulması, turizm çeşitlerinin artırılması gibi unsurlarla da ön plana

ıkan zelliklerdedir. Bu nedenle Azerbaycan'ın turizm faaliyetlerini yaygınlaştırması açısından yatırımların uzun dönemli etkiler düşünülerek toplam ve özel tüketim için geliştirilmesi önemli bir unsur olacaktır. Ancak ekonomik açıdan denetimlerin etkin bir zeminde gerçekleştirilmemesi, yanlış politikaların uygulanması, tesislerin özellikle de kaynaklarla orantılı düzeyde iyileştirilmemesi gibi sorunlar, olumsuz etkilerin yaşanmasına neden olacaktır. Bu bağlamda iyileştirici yönüyle çalışmaların yaygınlık kazanması gerekmektedir.

KAYNAKÇA

- Ahundzade, N. : **Azerbaycan’da Maliye Politikalarının Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımları Üzerindeki Etkileri**, Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir. 2009.
- Akad, İ. : **Kalkınma Sürecinde Büyüme ve İstihdam İlişkisi: Türkiye Örneği**, Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir. 2012.
- Akat, Ö. : **Pazarlama Ağırlıklı Turizm İşletmeciliği**, Ekin Kitabevi, Bursa. 2000.
- Akın, A. : “Türk Turizminin Makroekonomik Göstergeler Üzerindeki Etkileri”, **Journal of Tourism and Gastronomy Studies**, 6/3, 3-23. 2018.
- Akıncı, M. : **Ekonomik Özgürlükler İle Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki: Gelişmiş, Gelişmekte Olan ve Az Gelişmiş Ülkeler Üzerine Bir Uygulama**, Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum. 2013.
- Alakbarova, A. : **Azerbaycan’ın Güney Bölgesinin (Lenkeran Bölgesi) Turizm Arz Olanakları ve Halkın Turizme Bakış Açısı**, Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir. 2012.

Alakbarov, N., M.

Gündüz, B. Erkan

: “Türkiye Ekonomik Büyümenin Belirleyicisi Olarak Toplam Faktör Verimliliği”, **Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 57, 253-270. 2018.

Alper, F.Ö.

: “Ekonomik Büyümenin Belirleyicileri: Yapısal Kırımlar Altında Türkiye Örneği”, **Fiscaoeconomia Dergisi**, 3/1, 202-227. 2019.

Altanlar, A., Z. Enlil.

: “Boğaziçi Bölgesi Sakinlerinin Turizm Desteğini Ölçmeye Yönelik Bir Araştırma”, **MEGARON**, 11/3, 382-397. 2016.

Altınar, A.

: “Turizm ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Türkiye Örneği (1969-2018)”, **Anadolu İktisat ve İşletme Dergisi**, 3/2, 114-133. 2019.

Arabacı, H.

: “Turizm Sektörünün Ekonomik Büyümeye Etkisi Üzerine Teorik Bir İnceleme”, **Balkan ve Yakın Doğu Sosyal Bilimler Dergisi**, 4/3, 104-109. 2018.

Aras, O.N.

: “Azerbaycan’ın Ekonomik Yapısı ve Enerji Kaynaklarının Ekonomik Önemi”, **2023 Dergisi**, 40-50. 2002.

Aras, O.N.

: **Azerbaycan Ekonomisi: Makro Ekonomik ve Sektörel Analiz**, Kafkasya Araştırmaları Merkezi Yayınları, Bakü. 2003.

- Arıkan, İ. : “Havayolu Ulaşımı ile Turizm İlişkisi ve Havaalanları”, **Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi**, 46-54. 1998.
- Atay Kayış, A., Ş. Aygün : “Türkiye’de Turizm Sektörünün Enflasyon Üzerine Etkisini Açıklamaya Yönelik Bir Model Önerisi”, **Uluslararası İşletme, Ekonomi ve Yönetim Perspektifleri Dergisi**, 1, 37-57. 2016.
- Avcıkurt, C. : **Turizm Sosyolojisi**, Detay Yayıncılık, Ankara. 2007.
- Ay, A., P. Yardımcı : “Türkiye’de İçsel Ekonomik Büyüme ve Teknolojik Gelişimde Dış Ticaret ve Beşeri Sermayenin Rolü (1963-2002)”, **Selçuk Üniversitesi Karaman İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, 99-115. 2007.
- Bağırzade, E. : “Bağımsızlığının 20. Yılında Azerbaycan Cumhuriyeti Ekonomisi”, **Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, 15, 277-312. 2011.
- Bahar, O. : “Turizm Sektörünün Türkiye’nin Ekonomik Büyümesi Üzerindeki Etkisi: VAR Analizi Yaklaşımı”, **Celal Bayar Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, 2/13, 137-150. 2006.

- Bahar, O. : “Bölgesel Kalkınmada Turizm Sektörünün Ekonomik Açıdan Yeri ve Önemi”, **Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 19, 1-19. 2007.
- Brida, J.G., M. Pulina : “A Literature Review on the Tourism-Led-Growth Hypothesis”, **Working Papers**, 1-27. 2010.
- Buhalis, D., R. Law : “Progress In Information Technology And Tourism Management: 20 Years on and 10 Years After the Internet The State of eTourism Research”, **Tourism Management**, 29/4, 609-623. 2008.
- Çelik Uğuz, S., F. Topbaş, İ. Kaya : **Uluslararası Ticaret ve Dış Turizm İlişkisi**, Detay Yayıncılık, Ankara. 2010.
- Çetin, G., S. Göktepe : “Covid-19 Pandemisinin Turizm Endüstrisi Üzerindeki Etkileri”, **İstanbul Press**, 57, 87-97. 2020.
- Çımat, A., A.Y. Ata : “Sosyal Sermaye Ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: AB Ülkeleri ve Türkiye Üzerine Ampirik Bir İnceleme”, **Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, 17/1, 199-218. 2012.
- Deik : **Azerbaycan Ülke Bülteni**, Türk-Azerbaycan İş Konseyi. 2013.

- Delice, G. : “Azerbaycan’da Finansal Yapı ve Politikalar”, **Avrasya Etüdleri**, 41/1, 95-144. 2012.
- Delisle, J., S. Venne : **Tourism in Canada and Its Various Economic Facets**, Chapter 6, Statistics Canada, Canada.
- Dış Ticaret Müdürlüğü : **2017 Azerbaycan Ülke Raporu**, Konya Ticaret Odası, Konya. 2005
- Dorbonova, İ. : **Yükselen Piyasalarda Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımlarının Ekonomik Büyümeye Etkisi: Panel Veri Analizi**, Yüksek Lisans Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul. 2011.
- Ekber, Ş., G. Mirzaeva : “Azerbaycan’da İç Turizmin Yerel Turistler Tarafından Değerlendirilmesi”, **Uluslararası Türk Dünyası Turizm Araştırmaları Dergisi**, 2/1, 1-14. 2017.
- ƏSGƏROV, E. : **Azerbaycan’da Turizm ve Onun Problemleri**, Lisans Bitirme Tezi, Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi Türk Dünyası İşletme Fakültesi, Bakü. 2017.
- Gaberli, Ü., Y. Can : “Dünya Ekonomisinde Turizm ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Bir Eş-Bütünleşme Analizi (2005-2017)”, **Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi**, 31/3, 250-263. 2020.

Gaziyev, E., E.Z. Boyacıoğlu : “Azerbaycan Ekonomisinin Gelişiminde Turizmin Yeri: Türkiye Tecrübesinin Uygulanabilirliği”, **Uluslararası Türk Dünyası Turizm Araştırmaları Dergisi**, 6/2, 237-257. 2021.

GEL, F.A. : **Yeni Yüzyılda Azerbaycan’ın Sosyo-Ekonomik Yapısı ve Türkiye ile İlişkileri**, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul. 2006.

Gelgeç, G., S.A. Hatırlı : “Bilgi Ekonomisi ve Büyüme Arasındaki İlişki: Türkiye Örneği”, **Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, 23/1, 97-122. 2018.

Girgin, E. : **Turizm Gelirleri Ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Türkiye Örneği**, Yüksek Lisans Tezi, Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Aydın. 2019.

Günçavdı, Ö., S. Küçükçifçi : **Türkiye Ekonomisinde Büyümenin Kaynakları ve İstihdam Etkileri (1973-1998)**, Tartışma Metni, Türkiye Ekonomi Kurumu, Ankara. 2012.

Günel, Ö.D. : **Turizm Sektöründe Mevsimsellik Sorunu ve Mevsimlik İstihdamın Sektör Çalışanlarının Örgütsel Bağlılıklarına Etkisi: Konaklama İşletmeleri Çalışanlarına Yönelik Bir Araştırma**, Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir. 2009.

- Halıcı Tölüce, N.S. : **Sosyal Sermaye Faktörünün Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkisi: Dinamik Panel Uygulaması**, Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri. 2013.
- Halis, M., R. Ehadov, M. Halis : “Azerbaycan/Gence Bölgesi Turizm Sektörünün Rekabet Analizi”, **Kastamonu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, 12, 560-571. 2016.
- HEYDAROV, P. : **Azerbaycan-Naftalan Bölgesinin Sağlık Turizmi Açısından Elmas Modeliyle İncelenmesi**, Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya. 2016.
- Ilgaz Yıldırım, B., F. Yıldırım, M. Gülmez : “Türkiye’de Enflasyon ve Turizm Gelirleri İlişkisi Üzerine Ekonometrik Bir Analiz”, **Uluslararası İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi**, 1, 69-81. 2017.
- Işık, C., T. Doğru, E.S. Türk : “A Nexus of Linear and Non-Linear Relationships Between Tourism Demand, Renewable Energy Consumption, and Economic Growth: Theory and Evidence”, **International Journal of Tourism Research**, 20/1, 38-49. 2018.
- İçöz, O. : “Enflasyonun Turizm Sektörüne Etkileri”, **Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi**, 2/1, 19-21. 1991.

- İdrisoğlu, C. : **Turizm Sektöründe İstihdam Yapısı, Çalışan Sorunları ve Çözüm Önerileri: Alanya Örneği**, Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta. 2016.
- İlkinli, V. : **Azerbaycan Cumhuriyeti'nde Uygulanan İnovasyon Stratejileri ve Yasal Destek**, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Kültür Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İstanbul. 2019.
- İskenderov, R. : **Çekici Faktörlerin Yerli Turistlerin Destinasyon Seçimine Etkisi Üzerine Bir Araştırma: Azerbaycan Örneği**, Lisans Bitirme Tezi, Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi Türk Dünyası İşletme Fakültesi, Bakü. 2018.
- İsmayılov, K. : **Bağımsızlık Sonrası Azerbaycan-Rusya Ekonomik İlişkileri**, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul. 2020.
- Kalaycı, İ. : “Kafdağı’nın Önündeki Ekonomi: Modernleşen Azerbaycan”, **Avrasya Etüdleri**, 43, 27-56. 2013.
- Khan, H., C.C. Lin : **International Trade and Tourism: Evidence from Cointegration and Causality Tests by Using Singapore Data**, Travel and Tourism Research Association. 2005.

Kılıçözlü, A.

: **Alternatif Turizm ve Türkiye'nin Alternatif Turizm Potansiyeli**, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul. 1995.

Kızılkaya, O., E. Sofuoğlu,
Z. Karaçor

: “Türkiye’de Turizm Gelirleri-Ekonomik Büyüme İlişkisi: ARDL Sınır Testi Yaklaşımı”, **Yönetim ve Ekonomi**, 23/1, 203-215. 2016.

Koç, A., O. Bahar

: “Turizm Sektörünün Türkiye Ekonomisi İçindeki Yeri ve Önemi Üzerine Bir Değerlendirme”, **Akdeniz İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, 6, 1-18. 2003 .

Korkmaz, S.

: “Türkiye’de Ar-Ge Yatırımları ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişkinin Var Modeli İle Analizi”, **Journal of Yasar University**, 20/5, 3320-3330. 2010.

Korkut, Y., M. Eker,
F. Zeren, R. Altunışık

: “Covid-19 Pandemisinin Turizm Üzerindeki Etkileri: Borsa İstanbul Turizm Endeksi Üzerine Bir İnceleme”, **Gaziantep University Journal of Social Sciences**, 71-86. 2020.

Kördeve, M.K.

: “Sağlık Turizmine Genel Bir Bakış ve Türkiye’nin Sağlık Turizmindeki Yeri”, **Uluslararası Sağlık Yönetimi ve Stratejileri Araştırma Dergisi**, 2/1, 51-61. 2016.

- Kulendran, N., K. Wilson : “Is There A Relationship Between International Trade and International Travel?”, **Applied Economics**, 32/8, 1001-1009. 2000.
- Kum, H., Ö. Öktem : “Düşük Gelirli Ülkelerde Sosyal Koruma ve Ekonomik Büyüme İlişkisi”, **Ekonomi, Politika & Finans Araştırmaları Dergisi**, 3/3, 335-344. 2018.
- Lin, V.S., Y. Yang, G. Li : “Where Can Tourism-Led Growth and Economy-Driven Tourism Growth Occur?”, **Journal of Travel Research**, 1-14. 2018.
- Mahiroğulları, B.H. : **İktisadi Büyümeye Etki Eden Faktörlerin Ekonometrik İncelenmesi ve Türkiye Uygulaması (1980-2006)**, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul. 2009.
- Mamedov, S. : **Azerbaycan Ekonomisinde Petrol ve Petrol Dışı Sektörlerin Önemi**, Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya. 2019.
- Mammadov, A. : **Azerbaycan’ın Kuzeybatı Bölgesi’nin (Şeki Bölgesi) Turizm Arz Olanakları ve Yerel Halkın Turizme Bakışı**, Yüksek Lisans Tezi, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Edirne. 2020.

- Muxtarov, Ş., F. Cəbiyev : “Bağımsızlık Sonrası Azərbaycan’ın Makroekonomik Göstergelerinin Değerlendirilmesi”, **Journal of Baku Engineering University-Economics and Administration**, 1/1, 34-43. 2017.
- Musayeva, A. : “Azərbaycan’da Gelir Dağılımı”, **Sosyal Siyasət Konferansları**, 60/1, 393-432. 2011.
- Narayan, P.K. : “Economic Impact of Tourism of Fiji’s Economy: Empirical Evidence from the Computable General Equilibrium Model”, **Tourism Economics**, 10/4, 419-433. 2004.
- Novruzov, F. : **Turizm Sektörünün Ekonomideki Yeri: Azərbaycan Örneği**, Lisans Bitirme Tezi, Azərbaycan Devlet İktisat Üniversitesi Türk Dünyası İşletme Fakültesi, Bakü. 2018.
- Noyan Yalman, İ. : **Liberalizasyon ve Ekonomik Büyüme İlişkileri: Bir Kısım Latin Amerika ve Güney Doğu Asya Tipi Ülkelerin Karşılaştırılması**, Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum. 2010.
- Növresli, T. : **Azərbaycan Turizm Potansiyelinin Kalkınma Amaçlı Değerlendirilmesi**, Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir. 2010.

- Oğan, S. : “Azerbaycan’ın Tanımlanamayan Ekonomisi ve Türkiye ile Ekonomik İlişkileri”, **Avrasya Dosyası**, 7/1. 2000.
- Öngel, V., H.S. Tatlı, C.G. Bozkurt : “Türkiye ve Azerbaycan Ekonomilerinin Makroekonomik Değişkenler Açısından İncelenmesi”, **International Conference on Eurasian Economies, SESSION 4A: Makroekonomi**, 115-123. 2020.
- Özcan, C.C., N. Yorgancılar : “Uluslararası Ticaret ve Turizm Arasında Bir İlişki Var mı?”, **Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi**, 14/1, 37-48. 2016.
- Özen, F. : “Türkiye’de Turizm Sektörünün İktisadi Büyüme Üzerindeki Etkisi”, **International Academic Journal**, 1/2, 96-110. 2017.
- Rzayeva, S. : **Küreselleşme ve Somut Olmayan Kültürel Miras İlişkisi: Azerbaycan Örneği**, Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara. 2019.
- Rzazade, H., Ö. Güzel, R. Ehtiyar : “Azerbaycan’da İnanç Turizminin Mevcut Durumunun Değerlendirilmesine Yönelik Nitel Bir Araştırma”, **Journal of Awareness**, 3, 427-446. 2018.

Sarkhanov, T., H. Tutar : “Covid-19 Pandemisi ve Azerbaycan Turizmi: Sektör Temsilci Görüşlerinin İncelenmesi”, **Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi**, 32/1, 7-18. 2021.

Seferov, R., T. Hesenov : “Azerbaycan’ın Turizm Potansiyeli ve Turizm Etkinliklerinin Değerlendirilmesi”, **Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, 6, 255-272. 2006.

Strateji Ve Bütçe Başkanlığı : **Dünya Ekonomisinde Son Gelişmeler Bülteni**, Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı, Ankara. 2021.

Şengönül, A., H.A. Karadaş, Ş.M. Koşaroğlu : “Turizme Dayalı Büyüme Hipotezinin OECD Üyesi Olanakdenizülkeleri İçin Analizi”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, 11/60, 1123-1135. 2018.

Şiriner, İ., Y. Doğru : “Türkiye Ekonomisi’nin Büyüme Dinamikleri Üzerine Bir Değerlendirme”, **Yönetim Bilimleri Dergisi**, 3/2, 162-182. 2005.

The World Bank : **Travel and Tourism Direct Contribution to GDP**. 22 Nisan 2022, Çevrimiçi, <https://tcdata360.worldbank.org/indicators/tot.direct.gdp>. 2019.

The World Bank : **International Tourism, Number of Arrivals**. 22 Nisan 2022, Çevrimiçi, <https://data.worldbank.org/indicator>. 2021.

- Ticaret Bakanlığı : **Azerbaycan Ülke Profili**, Uluslararası Anlaşmalar ve Avrupa Birliği Genel Müdürlüğü, Ankara. 2021.
- "
- Tuna, M., M. Kızanıklı, K.G. Küçükergin : **Turizm Sektör Raporu (2017 Ocak-Haziran Dönemi)**, Türkiye Seyahat Acentaları Birliği, İstanbul. 2017.
- Tunalı, H. : **İktisadi Büyüme**, İstanbul Üniversitesi Açık ve Uzaktan Eğitim Fakültesi, İstanbul. 2019.
- Türkay, M., A.M. Rasgelener : **Türkiye'nin Büyümesinin Küresel Ekonomiye Duyarlılığı**, Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Hazine Müsteşarlığı Çalışma Raporları, Ankara. 2015.
- Türker, M.T. : "İçsel Büyüme Teorilerinde İçsel Büyümenin Kaynağı ve Uluslararası Ticaret Olgusuyla İlişkisi", **Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 25, 87-94. 2009.
- Tüsiad : **Turizmde Dönüşüm Senaryoları Raporu**, Türkiye Turizm Yatırımcıları Derneği, Aralık, İstanbul. 2019.
- Tüzünkan, D. : "Düzenli İş'in Hedefleri Açısından Türk Turizm Sektörünün Genel Özellikleri", **Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi**, 15/29, 241-251. 2015.
- Usta, Ö. : **Genel Turizm**, Detay Yayıncılık, Ankara. 2009.

- Uyan, B. : “Ekonomik Büyüme Kuramlarının Bölgesel Ekonomik Gelişme Açısından İncelenmesi ve Türkiye’de Bölgesel Ekonomik Gelişme”, **İktisadi Yenilik Dergisi**, 6/2, 129-142. 2019.
- Valiyev, J. : **Azerbaycan’da Uygulanan Ekonomik Kalkınma Politikaları; Tarım Sektörü Örneği**, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul. 2008.
- World Tourism Organization : **Azerbaijan**. 22 Nisan 2022, Çevrimiçi, <https://www.unwto.org>. 2020.
- World Travel & Tourism Council : **Economic Impact Reports**. 22 Nisan 2022, Çevrimiçi, <https://wtcc.org/Research/Economic-Impact>. 2021.
- Yang, Y., Z. Liu, Q. Qi : “Domestic tourism demand of urban and rural residents in China: Does relative income matter?”, **Tourism Management**, 40, 193-202. 2014.
- Yıldız, Z. : “Turizmin Sektörünün Gelişimi ve İstihdam Üzerindeki Etkisi”, **Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi**, 3/5, 54-71. 2011.